

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DİLBİLİM
ANABİLİM DALI

SÖZDİZİM-ANLAMBİLİM ETKİLEŞİMİ OLARAK
SÖZLÜKSEL DİLBİLGİSİNDE
DENETLEME

Yüksek Lisans Tezi

Aysun KUNDURACI

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Cem BOZŞAHİN

Ankara-2008

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DİLBİLİM
ANABİLİM DALI

SÖZDİZİM-ANLAM BİLİM ETKİLEŞİMİ OLARAK
SÖZLÜKSEL DİLBİLGİSİNDE
DENETLEME

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Cem BOZŞAHİN

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı _____

İmzası

Doç. Dr. Cem BOZŞAHİN

.....

Doç. Dr. Özgür AYDIN

.....

Yrd. Doç. Dr. Selçuk İŞSEVER

.....

Tez Sınavı Tarihi

İÇİNDEKİLER

Kabul ve Onay	ii
İçindekiler	iii
Önsöz	vi
Kısaltmalar	vii
Şekiller	viii
I. BÖLÜM	
GİRİŞ	1
I. I. Alanyazında Denetleme	5
I. I. I. Sözdizimsel Yaklaşım	6
I. I. II Anlambilimsel Yaklaşım	8
II. BÖLÜM	
BİRLEŞİK ULAMSAL DİLBİLGİSİ (CCG)	
BUD ve Sözlüksel Birimler	9
III. BÖLÜM	
DENETLEME	
III. I. Denetleme Nedir : Sözlüksel, Bağımlı ve Yerel Bir Yapı	13
III. II. Sözlüksel Denetleme	18
III. III. Alanyazında Yapısal Denetleme	21
III. IV. Denetleme Ne Değildir?	22
III. IV. I. Yükseltme	22
III. IV. II. Zorunlu Olmayan -Yarı Bağımsız Denetleme	22

III. V. Türkçede Denetleme	23
III. V. I. Denetleme Eylemleri	24
III. V. II. Eylemsi ve Durum	26
III. V. III. Denetleyen ve Denetlenen	27
III. V. IV. Türkçede Sıra Dışı Denetleme?	29
III. V. IV. I. ADIL Düşmesi	30
III. V. IV. II. Belirleyici Öbeği	32
III. V. V. Eylemsi ve Adı	34
III. V. VI. Denetlemede Edilgen, Ettirgen ve Söz Ver-	40
III. V. VII İççe Denetleme	43
III. V. VIII Denetleme Adları	45
III. V. IX. Eylemsi - Adı Ayrımına Bir Aykırı	46
III. V. X. Zarflaştırıcılar ve Yapısal Denetleme	46
III.VI. Gürcüce	48
III. VI. I. Biçimbilim ve Durum Sistemi	49
III. VI. II. Eylem Grupları ve Seriler	50
III. VI. III. Denetleme	53
III. VI. IV. Sözdizimsel Özne	57
III.VII. Rumence	58
IV. BÖLÜM	
DENETLEMEDE ORTAK YÖNLER	
IV. I. Denetleme Eylemi	63
IV. II. Denetleme Eyleminin Kategorisi	64

IV. III. Denetlenen Tümüleç	65
IV. IV. Denetlenenin Dilbilgisel İlişkisi	67
V. BÖLÜM	
SONUÇ	69
Özet	73
Abstract	75
Kaynakça	77

ÖNSÖZ

Öncelikle danışmanım Cem Bozşahin'e teşekkür ediyorum. Bana dilbilgisini anlatan, öğreten; sabırla dinleyen, yardımını hiç esirgemeyen ve yoluma ışık tutan hocama sonsuz kere teşekkürler!

Sevgili Özgür Aydın ve Selçuk İşsever'e, tezle ilgili değerli yorumları, düzeltmeleri ve beni destekledikleri için çok teşekkür ederim.

Dilbilim yolunun başındayken beni sözdizim alanına yönlendiren sevgili Cem Keskin'e çok teşekkür ederim.

Desteklerini esirgemeyen N. Engin Uzun, Nalan Büyükkantarcıoğlu ve Derya Duman'a teşekkür ederim.

Gürcüce çevirileri, yorumları ve desteği için sevgili Zura Tsikaridze'ye de çok teşekkür ederim.

Ve her zaman yanımda olan aileme sonsuz kere teşekkürler!

Sizler olmasaydınız, "Sözdizim - Anlambilim Etkileşimi Olarak Sözlüksel Dilbilgisinde Denetleme" adlı yüksek lisans tezimi ortaya çıkamazdım...

KISALTMALAR

1t	birinci tekil kişi
3t	üçüncü tekil kişi
3ç	üçüncü çoğul kişi
AÖ	ad öbeği
aö	adsı öbeği
BEL	belirtme durumu
BÖ	belirleyici öbeği
BUD	Birleşik Ulamsal Dilbilgisi
CCG	Combinatory Categorical Grammar
Çđl	çoğul eki
Eb	eylemsi biçimbirimi
EÖ	eylem öbeği
ĖÖ	eylemsi öbeği
EÖN	eylem-özne-nesne
ETR	ettirgen biçimbirimi
GB	Government and Binding Theory
GEL	gelecek zaman
GEÇ	geçmiş zaman
GEN	genel gönderim
GÖS	gösterici
İDK	İlkeler ve Değiştirgenler Kuramı
İSTK	isteme kipi biçimbirimi
KLC	kılıcı durum
MP	Minimalist Program
MY	Mantıksal Yapı
ND	nesne-denetleme
ÖD	özne-denetleme
ÖEN	özne-eylem-nesne
PCTT	The Principle of Categorical Type Transparency
PRO	ADIL
pro	adıl
SAL	salt durum
SY	sesçil yapı
şİM	şimdiki zaman
TAM	tamlayan durumu
tN	tekil nesne
tÖ	tekil özne
Tüm	tümleyici
YAL	yalın durum
YÖN	yönelme durumu
ZÖ	zaman öbeği

ŞEKİLLER

Şekil 1: BUD VE TÜRETİM

Şekil 2: Durum Sistemi

I. BÖLÜM

GİRİŞ

Denetleme, iki üye (denetleyen ve denetlenen) arasında kurulan sözlüksel, bağımlı ve yerel bir ilişkidir. Ana eylemin bir üyesi (özne ya da nesne) ve tümleş durumundaki eylem öbeğine ait bir başka üye (özne) eşgönderimlidir. Bu eşgönderim, denetleme eyleminin yankategorilediği belirli türden bir tümleşle södzimsel düzlemde bir araya gelmesinin kaçınılmaz bir sonucudur. Bu çalışmada “sözlüksel denetleme” olarak adlandırılan bu yapının gerçekleşmesi için hem eylemin kategorisi (anlamı, üye yapısı, üyelerinin konumu) hem de türetimde birleştiği tümleş türü önemlidir. Diğer bir deyişle, denetleme bir tür sözdizim-anlambilim etkileşimidir.

Bugüne kadar yapılan çalışmalarda, örneğin Landau (1999), Culicover ve Jackendoff (2006), Slodowicz (2007), “denetleme” yapısı farklı türlere ayrılmıştır:

Zorunlu Denetleme (Obligatory Control): Denetlenen ve denetleyen, denetleme eyleminin etkisiyle, zorunlu olarak eşgönderimlidir:

Kaan'ı i gitmeğe **ikna** ettim.

Kısmi Denetleme (Partial Control): Denetlenenin gönderimi denetleyenin yanında başkalarını da kapsamaktadır:

Kaan i üçte *i+j*buluşmak istedi.

K-Buyurmayan Denetleme (Non C-Command Control): Denetleyen denetlenene k-buyurmasa da eşgönderim vardır:

Kazanmak *i* i Kaan'ı çok mutlu edecek.

Uzaktan Denetleme: Denetleyen ve denetlenen aynı tümcecikte bulunmadığı halde gerçekleşen eşgönderimdir. Oded (2006) bu tür denetlemenin Türkçede gerçekleşmediğini vurgulamaktadır, çünkü ilerideki bölümlerde de değinileceği gibi, Türkçede uyum içeren ve bu yüzden denetlemeye izin vermeyen tümleçler karşımıza çıkmaktadır :

Speaking *i* in a clear way, made us believe that *i*Jack was not lying.

Açıkça *i* / *j* konuşması, Kaan'ın yalan söylemediğine inandırdı bizi.

Soyut Denetleme (Arbitrary Control): Tümcede denetleyen durumunda bir üye bulunmadığından, denetlenen, tümce dışına gönderim yapmakta, genel bir anlam taşımaktadır:

Kaymak^{GEN} zevkli ve tehlikelidir.

Ayrık Öncül İçeren Denetleme: Denetlenenin birden fazla öncüle gönderimde bulunduğu türden bir yapıdır:

Kaan *i* *j*Nevra'ya birlikte lunaparka *i*+ *j*gitmeğe *i*söz verdi.

Bu çalışmaya konu olan türse, ilk paragrafta tanımlanan “sözlüksel denetleme”dir. Sözlüksel denetleme, yukarıda diğer çalışmalarca tanımlanan türlerden “zorunlu denetleme”yi içermekle beraber, zorunlu denetlemeyi sözlükçeye dayandırmakta ve başlangıç noktasını eylemlerin anlamı olarak belirlemektedir. Bu çalışmada sözlüksel denetleme kavramıyla kastedilen şey, denetleme eylemi denilen türden eylemlerin yan kategoriledikleri tümleç

türlerinden biri olan eylemsi¹ öbeğiyle birleşimleri sonucu ortaya çıkan eşgönderimdir. Denetleme eylemi olarak adlandırdığımız bu türden eylemler eylemsi dışında da tümleş türleri alabilmektedir. Örneğin -iste eylemi hem denetlemeye izin veren eylemsi tümleş alabilmekte hem de ad öbeği, adı² öbeği, tümcesel öbek türünden denetleme içermeyen tümleşler yankategorilemektedir. Ancak bu çalışmaya göre, eylemsinin dışında da tümleşler alabilmesi, -iste gibi eylemlerin denetleme eylemi olmasına engel değildir. Bu sebeple çalışmada, “zorunlu denetleme” yerine “sözlüksel denetleme” terimi tercih edilmiştir.

Denetlemenin başlangıç noktası eylemlerin anlamıdır. Eylem, anlamı sebebiyle, sınırsız olan eylemsi öbeğiyle birleştiğinde, kendi üyelerinden biriyle (özne ya da nesne) eylemsinin bir üyesini (öznesini) eşdizinlemektedir. Bu eşdizinleme, sözlükçedeki üyelerin sözdizimsel ve anlambilimsel tür etkileşimlerinin doğal bir sonucudur. Bu sebeple çalışmada denetleme sözlüksel açıdan değerlendirilmektedir ve izlenilen kuram sözlüksel bir dilbilgisi modeli olan Birleşik Ulamsal Dilbilgisidir(BUD)³. Kurama göre sözlüksel birimler, anlamları ve sözdizimsel özellikleriyle birlikte sözlükçede bulunmaktadır. Örneğin denetleme eylemlerinin sözlükçedeki konumları eylemsi öbeğini içerir türdendir.

Çalışmanın amacı Türkçede sözlüksel denetleme yapısını betimlemek, yukarıda bahsedilen diğer denetleme türlerinden nasıl ayrıldığını vurgulamak ve bundan yola çıkarak Türkçede eylem+mEk ve eylem+mE yapılarının farklı

¹ Bu çalışmada *eylemsi* İngilizce “*infinitive*” karşılığı olarak, Türkçede eylem+mEk yapısı için kullanılmaktadır.

² Bu çalışmada “adı” Türkçede eylem+mE yapısı için kullanılmaktadır.

³ BUD, “CCG: Combinatory Categorical Grammar” için kullanılmaktadır.

olduğunu göstermek; diğer dillerden örneklerle denetlemede ortak özelliklere, farklı yönler ve bu özelliklerin sebeplerine ulaşmak; denetlemenin *sözlüksel* olduğu kadar *sınırlı* ve *bağımlı* bir yapı olduğunu da göstermek ve bu çözümlenmeler yapılırken denetlemenin *durum* ve *uyum* ulamlarıyla olan ilişkisini, dilbilgisel ilişkilerle, özellikle *özneyle*, olan etkileşimini ortaya çıkarmaktır.

Çalışmadaki temel araştırma soruları denetleme yapısının *Türkçede* ve *Gürcücede* ne tür bir *tümleç* (denetlenen öbek) içerdiği, neden böyle bir tümlecini gerekli olduğu; denetlemenin *özneyle* ve *durum* ulamıyla nasıl bir etkileşimde olduğu ve bu etkileşimin sebebidir.

Denetlemede evrensellere ulaşmak ve dile özgü nitelikleri belirlemek için de kimi soruların sorulması gerekir: Denetleme yapısı farklı dillerde ne durumdadır? Bir dilin durum sistemine göre *belirtme* durumu, *kılıcı* durumu ya da *etken* durumu dili olması, dilde eylemsilerin biçimbilimsel olarak kodlanıp kodlanmaması gibi denetlemeyi ilgilendiren belli başlı sözdizimsel ve biçimbilimsel özelliklerinin denetleme yapısına nasıl bir etkisi vardır? Denetlemenin gerçekleşmesi için gereken *dilbilgisel ortam* nedir ve ne tür *kısıtlamalar* getirir? Denetlemede dillere *özgü* ve diğer dillerle *ortak* olan özellikler nelerdir?

Denetlemenin sözdizim, anlambilim, biçimbilim bileşenlerinden ve sözlükçeden nasıl etkilendiğini ve durum, uyum ve zaman gibi dilbilgisel ulamlarla olan ilişkisini göstermeği hedefleyen çalışma, Türkçede denetlemeyi betimlemenin yanında, yapının Gürcüce ve Rumencedeki durumunu incelemektedir. Biçimbilimsel tipolojiye göre yarı kılıcı (split-ergative) bir dil olan Gürcüce, eylemleri anlamsal olarak sınıflandırmakta ve üyelerine bu sınıflarla

ilişkili olarak durum yüklemektedir. Bu sebeple Gürcüce, denetleme, durum ve dilbilgisel ilişkiler etkileşimi açısından çalışma için önemlidir. Rumence ise pek çok dilin aksine, sözlüksel denetlemenin görülmediği bir dil olduğundan çalışmaya dahil edilmiştir.

I. I. Alanyazında Denetleme

Denetleme, yapısal alandaki dilbilim çalışmalarının çoğuna konu olmuş bir dilbilgisel yapıdır. Bunun sebebi denetlemenin çoğu dilde görülmesi ve benzer özellikler içermesidir; bu da bizi, şüphesiz, diller arası evrensellere götürmektedir.

Öncelikle Yönetim ve Bağlama Kuramında denetleme yapısını değerlendirelim: Kurama göre denetlenen öbek, boş bir kategori olan ADILı (PRO) içermektedir. ADIL, eylemsi öbeğindeki görünmeyen öznedir. Bunun sebebi, eylemsi öbeğindeki eylemin rolünü *Rol Ölçütü (Theta Criterion)*⁴ gereği yükleyeceği bir üyenin bulunması gereğidir ve bu üye de ADILdır. Yerleşmiş tümcedeki ADIL, bir gönderge gibi ana tümcedeki bir öncülle eşdizinlenir ve denetleme gerçekleşir (Carnie, 2002; Haegeman, 1999).

Diğer taraftan, eylemsi içeren ve eylemsinin öznesinin tümce içinde her hangi bir bağlayıcıya gönderimde bulunmadığı tümceler de vardır (örneğin eylemsinin özne konumunda belirlediği genel gönderimi olan tümceler). Bu durumda ADIL, denetleme yapısından farklı olarak bir adılsıl (pronominal) gibi hareket etmektedir. ADIL, yukarıda bahsedildiği gibi hem bağlı hem de özgür davrandığından, Yönetim ve Bağlama Kuramı ADILın yönetilmediğini ve bu yüzden durum yüklenmediğini öne sürmüştür. Ancak kuramın daha sonraki

⁴ Her üyeye yalnızca bir rol, yalnızca bir üye tarafından yüklenir (Uzun, 2000).

aşamalarında Chomsky ve Lasnik (1993) ADILın sıfır durum taşıdığını varsaymıştır.

Farklı bir yaklaşım olarak Borer (1989) ADILa karşılık denetleme yapısının “adıl” (“pro”:uyum içeren gönderge) içerdiğini öne sürmüştür.

Yönetim ve Bağlama Kuramından sonraki dönemlerde, denetleme yapısını açıklamağa çalışan kimi dilbilimciler benzer özellikleri savunmuş, kimileri ise tamamen zıt açılardan değerlendirmeler yapmıştır. Bu açıdan, sözdizimsel bir bakış açısı ve anlambilimsel diğer bir bakış açısı karşı karşıya gelmiştir. İlki denetlemenin ağırlıklı olarak sözdizime dayandığını vurgularken, diğeri bahsedilen ilişkinin sadece anlambilimsel bir temele dayandırılması gerektiğini öne sürmüştür.

I. I. I. Sözdizimsel Yaklaşım

Bu yaklaşım, denetlemeyi ağırlıklı olarak sözdizimsel düzlemde değerlendirmekte ve açıklamağa çalışmaktadır. Bu yaklaşıma göre, denetlemeyle kimi ortak yönler sergileyen “yükseltme” yapısı, denetlemeyle birlikte bir tür “taşımaya” olarak belirtilmekte ve gerçekte iki yapının farklı değil benzer özelliklere sahip olduğu öne sürülmektedir. Buna göre denetleme, iki üye konumu arasında gerçekleşen bir taşımadır, yüksek konumdaki ve seçil düzlemde görünen üye olarak adlandırılan “denetleyen”in gönderimsel özellikleri, aşağı konumdaki, seçil düzlemde görünmeyen üye “denetlenen”in gönderimsel özelliklerini belirlemektedir.

Yükseltmede ise yüksek konumdaki üye, tümleş konumundaki yerleşik tümceyi etkilememekte ve ancak yerleşik tümcenin içerdiği “iz”le⁵ eşdizinlenmektedir. Dolayısıyla, bu yaklaşıma göre denetlemede ve yükseltmede ortak olan şey ikişer üye ve bu üyelerin eşdizinlenmesi; farklı olan şeyse denetlemede bir üyenin diğerini gönderimsel açıdan etkilemesi, yükseltmede ise etkilememesidir. Ancak bu farklılık iki yapının ayrı ayrı ele alınmasını gerektirmemekte, aksine, kurama göre iki yapı da tek bir “taşımaya” başlığı altında betimlenmektedir. İngilizceden örneklere bakalım:

(1) a. Jeff *i* tried [*i* to understand it]. *denetleme*

DENETLEYEN + DENETLENEN

b. Jeff *i* seemed [*i* to understand it]. *yükseltme*

YÜKSELTİLEN ÜYE + YERLEŞİK ÖZNE

Kurama göre, (1a) da denetleyen *Jeff*, öncelikle yerleşik tümcedeki EÖ konumunda üretilmiş ve ROL yüklenmiş, ilk olarak 1) yerleşik tümcedeki [GösZÖ] ye, buradan 2) ana tümcedeki [GösEÖ]ye taşınmış ve başka bir ROL almış, ve son olarak da 3) anatümcedeki [GösZÖ]ye taşınmış, ilk olarak üretildiği yerde ise iz bırakmıştır. Denetlenense eylemsi tümlecindeki iz⁶ olarak belirtilen ve görünmeyen üyedir. Bu durumda denetleme de, yükseltme gibi, bir tür taşımaya olarak kabul edilmekte her iki yapı da bir tür dönüşüm olarak betimlenmektedir (Hornstein, 1999; Polinsky ve Potsdam, 2006).

⁵ iz: Minimalist Programda bir üyenin, taşınma sonucu bıraktığı, eski konumunda bulunduğu kabul edilen boş kategori.

⁶ MPnin önceki aşamalarında, örneğin İDK, denetlenen boş kategori için *iz* yerine *ADIL* kullanılmış, denetleme ve yükseltmedeki ayırım, yükseltmenin bir tür taşımaya, denetlenenine taban üretimli bir yapı olmasına dayandırılmıştır.

I. I. II. Anlambilimsel Yaklaşım

Denetlemeyi tamamen sözdizimsel kuramla açıklamaya çalışan yaklaşımın aksine, bu kuramda denetleme, sözdizimsel bir yönü olsa da, temelde anlambilimle açıklanmaktadır. MPde denetleme bir tür taşıma olarak ele alındığından, denetlenen üye bir izdir. MPnin bu son aşamalarından önceki döneme bakacak olursak, İDKda (İlkeler ve Değiştirgenler Kuramı) denetlenen üye ADIL olarak gösterilen bir boş kategoridir. İşte anlambilimsel yaklaşımın kuramını savunmaya başladığı nokta da burasıdır: ADIL AÖ değildir, ancak, dönüşlü adılar gibidir: Yerel bir ilişki içinde öncülüne bağımlı ve eşdizinslidir. ADILın, ad öbeği olmadığını vurgulayan yaklaşımın amacı denetleme yapısındaki anlambilimsel özellikleri öne çıkarmaktır.

Yaklaşımın denetlemeye genel bakışı şu şekildedir: Denetleme tek tür değildir; çünkü zorunlu denetlemenin yanında “yerelliği” gerektirmeyen denetleme türleri de vardır⁷. Zorunlu denetlemenin bir gerekliliği olan yerellik olsa da olmasa da, denetleneni asıl belirleyen konusal rollerdir (Culicover ve Jackendoff, 2006).

Bu çalışmadaysa denetlemenin sözdizimsel ve anlambilimsel yönünü birlikte öne çıkaran bir kuram olan BUD açısından yapı değerlendirilecektir.

⁷ Örneğin bağımsız denetleme, yarı bağımsız denetleme, kısmi denetleme.

II. BÖLÜM

BİRLEŞİK ULAMSAL DİLBİLGİSİ (CCG)

BUD ve Sözlüksel Birimler

Denetleme, sözdizim-anlambilim etkileşimini ortaya çıkaran bir ilişkidir. Denetleme eyleminin sözlüksel türü ve bu türün içerdiği tümleş türü sözlükçede bir etkileşim içinde, anlamsal türü ve sözdizimsel türü temsil etmektedir. Sözlüksel bir üyenin, anlamsal türünün ve sözdizimsel türünün bu şekilde birbirini belirlemesi, anlambilim ve sözdizim ayrılmazlığını göstermektedir. Türetim sırasında denetleme eylemi ve eylem(si) öbeği birleşirse denetleme gerçekleşir. Ancak başka bir tür eylem ya da başka bir tür tümleş hem sözlükçe temelli bu etkileşime hem de etkileşimin sonucu denetlemeye engeldir.

Birleşik Ulamsal Dilbilgisi, sözdizim ve anlambilimin açık bileşimini öne sürmektedir (PCTT)⁸: Biri varsa diğeri de vardır. Sözdizim, anlambilim ve berim⁹ sözlükçede bir aradadır. Bu yüzden dilbilgisine, karmaşık olanların aksine basit bir açıklama getirir.

BUD, *sözlüksel* bir dilbilgisi biçimidir. Tarihsel açıdan baktığımızda, *Ulamsal Dilbilgisinin* benimsediği kimi görüşleri benimseyen kuram, sözlüksel birimlerin birleşiminde UDnin kurallarına yenilerini eklemiştir (örneğin, birleşim,

⁸ PCTT: The Principle of Categorical Type Transparency (Ulamsal Tür Açıklığı İlkesi) (Steedman, 2000).

⁹ *berim*: İngilizce “computation”a karşılık olarak ilk kez XII. Ulusal Türk Dilbilim Kurultayı’nda kullanılmıştır (1998).

tür yükseltme). Sözdizimsel kuralların uygulanması yapı ve türetim yerine, sözdizimsel türlere, diğer bir deyişle *kategorilere (ulamalara)* bağlıdır.

BUDye göre kategoriler ikiye ayrılır : *temel / atomik* ulamlar, örneğin A , AÖ, İÖ ve *türemiş ulamlar (T)*¹⁰. İlk gruptaki kategoriler sayı, kişi, durum gibi dilbilgisel özelliklerle yeniden ayırt edilebilmektedir. İkinci grupsa, yan yana gelebilecekleri tümleçlerinin (örneğin eylemler üyelerinin) ve izdüşümlerinin türlerini belirleyebilen türden kategorileri içermektedir. Üyelerin bulunabileceği konumlar, diziliş sıraları gibi öbek yapmayı ilgilendiren özellikler de bunlara dahildir.

Kurama göre sözlüksel birimler, sözlükçede, sözdizimsel türleri ve sözlüksel türleriyle birlikte yer almaktadır:

gör: = $(T \setminus AÖ) \setminus AÖ$: $\lambda x. \lambda y. gör'xy$

Sesbilimsel Yapı: = *Sözdizimsel Tür: Anlambilimsel Tür*

'\ ' kendisini izleyen AÖnün eylemin sağ tarafında mı yoksa sol tarafında mı bulunacağını göstermektedir. Türkçe baş-sağda bir dil olduğundan, hem özne hem de nesne AÖlerden önce gelen eğik çizgi sola yatıktır. Şimdi de yine gör- eylemin İngilizce ve Rumence karşılıklarının sözlükçedeki durumlarına, bakalım:

see : = $(T \setminus AÖ_{YAL}) / AÖ_{BEL}$: $\lambda x. \lambda y. see'xy$ (belirtme dili olarak İngilizce)

sesiza : = $(T \setminus AÖ_{YAL}) / AÖ_{BEL}$: $\lambda x. \lambda y. sesiza'xy$ (belirtme dili olarak Rumence)

¹⁰ "T", CCGde "S" için kullanılmaktadır.

Gerek İngilizce, gerekse Rumence, öbek yapı açısından baş-solda olduklarından eğik çizgi özne AÖlerden önce sola yatıkken, nesne AÖlerden önce sağa yatıktır (İngilizce ve Rumencede nesne AÖ eylemi takip eder).

Görüldüğü gibi Türkçe, İngilizce ve Rumence, durum sistemine¹¹ göre aynı özelliklere sahip diller (belirtme dilleri) olsalar da sözcük dizilişi ve öbek yapı kuralları farklı olduğundan, sözlüksel birimler sözlükçede kodlanırken, dile özgü özellikler, örneğin yukarıda bahsedilen “yönlülük” (directionality), açıkça ortaya çıkmaktadır.

Yönlülük, kurama göre sözlükçedeki sunuluşun bileşenlerindedir, sözlükçede belirli ilkeler sergilemektedir. Bu ilkeleri içeren yönlü bir dilbilgisi ve sözlükçe, yukarıda bahsedilen farklı sözcük dizilişlerinin kaynağıdır. Yönlülükle ilgili ilkelere göre öbek başı ve tümleçlerin türetimdeki konumları belirlenmektedir. Yönlülük açısından Türkçe, Rumence ve İngilizceden farklıdır : tümleçler / üyeler baştan önce konumlanmaktadır. Görüldüğü gibi yönlülük sözlükçede yer almakta ve türetimde (öbek yapı ve sözcük dizilişi) önemli bir rol oynamaktadır.

Kuramdaki temel birleştirici kurallar Uygulama, Bileşim (B), Tür Yükseltme (T), ve Yerine Koyma (S) kurallarıdır. Örneğin:

(2) Ali kitabı buldu.

AÖYAL AÖBEL (T \ AÖYAL) \ AÖBEL

_____ <

T \ AÖYAL

_____ <

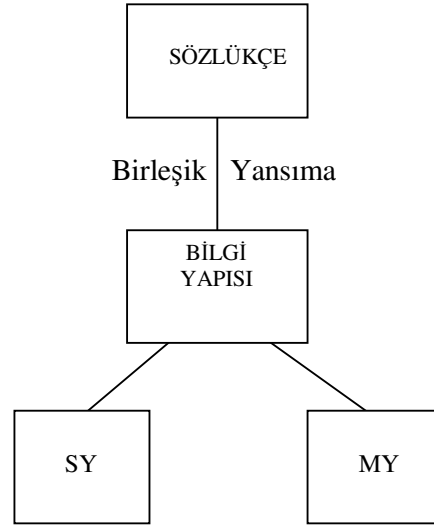
T

¹¹ Diller *durum sistemine* göre üç temel gruba ayrılır: belirtme (accusative), kılıcı (ergative) ve aktif (active).

BUD, anlambilimsel ve sözdizimsel bilgi içeren sözlüksel birimlerin varlığını kabul eder. Dilbilgisel çeşitliliği açıklamak için de bu sözlüksel birimlere uygulamak üzere yeni kuralların eklenebileceği ve kimi kurallarınsa uygulanmayabileceğini vurgular.

Kurama göre sözdizimsel kurallar evrensel ve değişmezdir. Bu kuralların aşırı üretimini engelleyen ve gerektiği yerde kullanımlarını sağlayan sözlüksel bir denetim vardır. Bu yüzden, esnek (değişken) bir yüzey yapı sözdizimi yerine, dillere göre değişen bir sözlükçe kabul edilir.

K-buyurmayı içeren denetleme, bağlama, niceleyici açısı gibi yapılar, Mantıksal Yapı düzleminde, temele sözlüğü olarak (dilbilgisi yerine) açıklanabilir. Bunun yanında, Sesçil Yapı, Yüzey-Yapı ve Tonlama Yapısı gibi birimler, tek bir yüzey türetim birimi (Sesçil Yapı) olarak birleşir (Steedman ve Baldrige, 2007).

Şekil 1

BUD VE TÜRETİM

III. BÖLÜM

DENETLEME

III. I. Denetleme Nedir: Sözlüksel, Bağımlı ve Yerel Bir Yapı

Sözlüksel denetleme, bağımlı bir yapı ve yerel bir ilişki sergiler. Bağımlıdır, çünkü denetleyen, denetlenen öbeğin yalnızca tek üyesini görebilir, öbek içinde kalan diğer üyeleri denetleyemez. Ayrıca dilbilgisel bir birim, bir başka birimi sözdizimsel, biçimbilimsel ve gönderimsel açılardan etkilemekte, sınırlamakta ve etkilenen birim de etkileyene bağımlı duruma gelmektedir. Sözlükseldir, çünkü denetleyen birim, anlamı sayesinde bu süreci gerçekleştirebilmektedir: denetleme eyleminin kategorisi (türü). Bu sebeple de her eylem denetlemeye izin vermemektedir. Diğer bir deyişle, denetleme sürecini gerçekleştiren temel etmen denetleme eyleminin türü ve bu türün gerektirdiği biçimde ortaya çıkan belirli bir tür tümleçtir. Denetleme, aynı zamanda yerel bir ilişkidir. Denetleme eyleminin gerektirdiği tümleç yapısı, eylem(s) öbeğidir ve denetlenen, bu öbek yapısının bir üyesidir, denetleme bu sınır içinde gerçekleşir, sadece böyle bir öbek yapısı denetleyen ve denetlenen arasındaki yerel¹² ilişkinin gerçekleşmesine izin verir.

Sözlükçede, kimi eylemler, anlamlarından, üye yapılarından, türlerinden dolayı farklı türlerden tümleçleri yankategorileyebilmektedir. Örneğin Türkçede **iste-** eyleminin alabildiği tümleçlere bakalım:

¹² Yerellik: Bağlama ve denetlemenin gerçekleşmesi için gereken sözdizimsel alan.

(3) a. Kitap istiyorum. (AÖ)

b. Kitabı istiyorum (belirli AÖ)

c. (*Kitap*) okumak istiyorum. (ËÖ) √

d. Kitabı okumak istiyorum. (ËÖ) √

e. (*Kitap*) okumağı istiyorum. (ËÖ) √

f. *Kitap okumayı* ben istiyorum (özet yazmayı başkası alsın.) (aÖ)

(f: Örneğin “kitap okuma”, “özet yazma”, “resim yapma”... gibi konu başlıklarının olduğu bir ortamda)

g. (Senin) (kitap/kitabı) okumanı istiyorum.

h. *Senin / *sen okumak istiyorum.

i. Sen oku istiyorum.

j. İstiyorum ki sen oku.

Görülüyor ki belirli ya da belirsiz AÖlerin yanında, ËÖler¹³ ve aöler de *iste-* eylemine tümleç olabilmektedirler. Bundan başka, emir kipi türünden bir tümleç de görmekteyiz (i, j). Bu tümleç türlerinden denetlemenin gerçekleşmesine izin verenlerin (c, d, e) birinden yola çıkarak, ilgili yapıyı çözümlemeğe başlayalım:

d. (Ben *i*) kitap *i* okumak istiyorum.¹⁴

¹³Bu çalışmada ËÖ eylemsi (infinitive) öbeği, -mek; aÖ ise adsı öbeği, -me için kullanılmaktadır.

¹⁴Bu çalışmadaki eşdizinleme, Jackendoff ve Culicover'ın kullandığı açık AÖ ve yerleşik tümcedeki görünmeyen göndergesini içermektedir. MPde ise bu eşdizinlemede boş kategorilere yer verilmektedir: Ben *i* [*e i* kitap okumak] istiyorum. “e” GB (Government and Binding Theory)de PRO olarak sunulmaktadır.

d.'de görüldüğü gibi iste- eyleminin öznesi, oku- eylemininkiyle aynıdır. Sözdizimsel ve gönderimsel olarak özneler ortaktır. Ana eylem *iste-*, tümleç olarak bir eylemsi öbeği almıştır, bu öbek üzerinde kişi, sayı uyumu ya da zaman yoktur. Diğer bir deyişle, bu öbek tamamen sınırsız, özgür bir yapıdır (g, i, ve j'nin aksine). Ancak tümleç durumunda, böylesi bir yapı iste- türünden bir eylemle birleşince eylemin türü, içinde bulunulan dilbilgisel ortam (yerellik) ve az önce de belirtildiği gibi eylemsi öbeği, yapısı gereği sınırsız olduğundan (zaman ve uyum içermediğinden), iste- eyleminin denetleme etkisi altına girmekte ve bu eylemin öznesiyle eşgönderimli bir duruma gelmektedir.

Sözdizimsel açıdan; denetlemenin kurulabilmesi için ana eylemin tümleç olarak bir eylem ya da eylemsi öbeği alması gerekir. Bu türden bir öbekteki eylemin *öznesi* ana eylemin *öznesi* ya da *nesnesi* tarafından kontrol edilmekte ve eşdizinlenmektedir. Ana eylemin öznesi ya da nesnesi (denetleyen), yerleşik öbeğin *öznesinin* (denetlenen) Mantıksal Yapıda öncülüdür. MYdeki bu eşgönderim sözdizime de eşdizinlenme olarak yansır ve dilbilgisel ilişkileri ön plana çıkarır. Denetleyen özne ya da nesne olabilirken, denetlenen yerleşmiş öbeğin öznesi olabilmekte ve bu ilişki, bu yerel (sözdizimsel) sınırın dışına çıkamamaktadır.

Anlambilimsel açıdan; denetleme eyleminin anlamı, eylemin belirli bir türe, *denetleyebilen eylem türü*, dahil eder. Bu türden bir eylem, anlamından dolayı, eylemsi öbeğiyle birleşebilme ve onu denetleyebilme özelliğine sahiptir. Bu birleşim sonucunda, başlangıçta anlamsal olarak sınırsız olan eylem(si) ve

üyesi, sözdizimsel olduğu kadar anlamsal olarak da sınırlanır, kime ya da neye gönderim yaptığı belirlenir.

Biçimbilimsel açıdan; (3d)deki Türkçe örnekte denetleyen üye *ben* yalın durumdadır. Denetlenense (sözdizimsel düzlemde görünmeyen, sesletilmeyen ve denetlenenle eşdizinen gönderge¹⁵) yine yalın durumdadır. Sadece bu örnekten, dilbilgisel *durumun* denetleme yapısının açıklanmasındaki rolü ortaya çıkmayabilir; ancak, durumun önemli bir rolü vardır. Çünkü ilerideki bölümlerde de örnekleneceği gibi, dillerde denetlenenin alabildiği durumlar sınırlıdır, ortak olmasa da. Söz konusu dilin sergilediği durum sistemi denetleme ilişkisine de yansımaktadır. Denetlenen, ya sözdizimsel ya da anlambilimsel öznedir. Kısacası denetlenenin durumu *özne* durumuyla özdeşir.

Denetlenenin durumu açısından daha önceki çalışmalara baktığımızda, giriş bölümünde de değinildiği gibi, Yönetim ve Bağlama Kuramında denetlenen üyenin bir boş kategori olduğu (PRO: ADIL) ve bu boş kategorinin durum taşımadığı varsayılmış; ancak daha sonra, Chomsky ve Lasnik (1993) tarafından ADIL için sıfır durum önerisi ortaya atılmıştır.

Gerek sözdizim gerekse anlambilim ve biçimbilim, bir üyenin bir diğeri tarafından sınırlandırıldığını göstermektedir. İşte bu yüzden bu yapı “denetleme” olarak dile getirilmektedir.

Denetleme hakkında yapılan çalışmalar ve yazılanların artması, denetleme yapısının sınırlarının kaybolmasına sebep olmuştur. Oysaki bu yapı anlamsal ve yapısal sınırları olan bir türdendir. İki üye arasında gerçekleşen

¹⁵ Minimalist Program ve İlkeler ve Değiştirgenler Kuramında *ADIL (PRO)*.

her tür eşdizinlemeyi denetleme olarak kabul etmek, denetlemenin gereklerini göz ardı etmeğe ve denetleme içermeyen yapıları da yanlış çözümlenmeğe sebep olmaktadır.

Çeşitli diller üzerine yapılan çalışmalar sonunda “evrensel denetleme eylemleri”nin bulunduğu sonucuna ulaşılmış ve evrensel denetleme eylemi olarak adlandırılan kimi eylemler karşımıza çıkmıştır. Bir eylemin evrensel denetleme eylemi olup olmadığını anlamak için farklı türden dillere bakmak, örneğin biçimbilimsel tipolojide ya da durum sisteminde değişiklik gösteren dilleri karşılaştırarak çözümlenme yapmak, şüphesiz daha nesnel bir açıdan bakmamızı sağlayacaktır. Bu çalışmada denetlemenin Türkçe, Gürcüce ve Rumence üzerinden incelenmesinin sebebi de budur. Söz konusu dillerden birinde denetleme eylemi olarak tanımlayabileceğimiz bir eylem, diğerlerinde de aynı işleme izin vermekte midir, yoksa farklı türden yapılar mı sergilemektedir? Farklı durum belirleyicileri içermeleri denetlemeyi nasıl etkilemekte ve neleri açığa çıkarmaktadır ?

Denetlemeyi anlambilimsel açıdan değerlendirirken bahsetmemiz gereken en önemli şey *yüklemcil öge - üye yapısıdır*. Bunun sebebi denetlemenin gerektirdiği bağlamanın (öncülü ve göndergei -> denetleyeni ve denetleneni) yüklemcil öge-üye yapısında (ya da MYde) kodlanıyor olmasıdır. Denetleme eylemlerinin denetlemeye izin veren türden üye yapıları vardır:

- Denetleme Eylemi: T| $\tilde{E}\tilde{O}$ |AÖ: $\lambda x\lambda P. \text{yüklem}' (P(\text{gönderge}' x))$ x
denetlenen ↓ denetleyen ↓

(Bozşahin ve Steedman, 2003)

Denetleme eylemlerinin anlamları bu şekilde bir üye yapısına sahip olmalarına, bu şekilde bir üye yapısına sahip olmaları da, uygun dilbilgisel ortamda bağlamaya, eşgönderime ve denetlemenin gerçekleşmesine; diğer taraftan da mantıksal yapıda olup bitenlerin sözdizimsel ve biçimbilimsel düzleme de yansıtılmasına sebep olmaktadır.

Şimdi de (3g)ye bakalım ve denetlemenin gerçekleşmediği bir dilbilgisel ortamı ve bunun gerekçesini sunalım:

g. (Senin) (kitap/kitabı) okumanı *j* istiyorum *i*.

g.'deki adlaşmış eylem (adsı) adlaşmakla kalmamış, üzerine eylemin edicisini belirten bir de uyum almıştır. Bu durumda tümleş durumundaki yerleşmiş öbeğin eylemi zaman eki almamış olsa da denetlemenin gerektirdiği sınırlanmamış eylem(si) halini üzerindeki uyumdan dolayı yitirdiğinden, denetleme gerçekleşmemektedir. Uyum eylemi sınırladığı için denetlemeye engeldir.

III. II. Sözlüksel Denetleme

“Sözlüksel denetleme” olarak adlandırılan denetleme türü bu çalışmada denetleme yapısı olarak değerlendirilen başlıca türdür. Denetleme eylemi türünden bir eylem ve tümleş olarak da uyum ve zaman içermeyen bir eylem(si) öbeğinin birleşimiyle gerçekleşir. Aşağıda Türkçedeki çeşitli denetleme eylemleriyle örnekler verilmiştir:

(4) a. *i* Gitmek *i* **istiyorum**. d. *i* Söylemeği *i* **denedim**.

b. *i* Gelmeğe *i* **çekiniyorum**. e. Arabayı *i* tamir etmeği *i* **başardım**.

c. Ali'yi *j* *j* uyumağa *i* **zorladım**.

Denetleme eylemlerinin içsel olarak sahip oldukları ‘denetleyebilme’ özellikleri denetleme sürecini asıl başlatan noktadır. Bu sebeple, ilgili yapı sözlüksel denetleme olarak adlandırılmaktadır.

(4c)nin diğer örneklerden farklı olarak denetleme eyleminin öznesiyle eşdizinlenmediğini görüyoruz. Çünkü sözlüksel denetlemenin de iki ayrı türü vardır: özne denetleme ve nesne denetleme.

Özne Denetleme:

Denetleme eyleminin ve eylem(s)i öbeğinin öznesi eşdizinlidir.

Nesne Denetleme:

Denetleme eyleminin nesnesi ve eylem(s)i öbeğinin öznesi eşdizinlidir

Denetleme eylemlerinden bazıları özne denetleme, bazıları nesne denetleme, bazıları ise hem özne hem de nesne denetleme eylemi olabilirler. İlerideki bölümlerde de örnekleneceği gibi, eylemlerin bu özelliği, dillere göre farklılık gösterebilmektedir. Bu çalışmada incelenen dillerden olmasa da örneğin İngilizce ve Tonganda, *iste-* hem özne, hem de nesne denetleme eylemi, ancak Türkçe ve Gürcücede yalnızca özne denetleme eylemidir :

(4) f. *I i i want i to go.*

İNGİLİZCE

Ben iste- Ėb¹⁶ git-

‘*Gitmek istiyorum.*’

¹⁶ Eylemsi biçimbirimi (infinitive marker)

g. *Ii i want j you jto go.*

Ben iste- sen Ėb git-

‘*Gitmeni istiyorum.*’

h. *i Oku loto ‘a Sione i [i ke ‘alu]* TONGAN¹⁷

ŞİM iste- SAL¹⁸ Sione ke git

‘*Sione gitmek istiyor.*’

i. *i Oku loto ‘a Sione i [j ke ‘alu ‘a j Mele]*

ŞİM iste- SAL Sione ke git SAL Mele

‘*Sione Mele’nin gitmesini istiyor.*’

j. *i Gitmek i istiyorum.* TÜRKÇE

k. *Gitmesini istiyorum.*

l. *jeks i i unda meris i gageba.* GÜRCÜCE

Jack-YÖN 3tiste- Mery-YÖN anla-

‘*Jack Mary’yi anlamak istiyor.*’

m. *jeks unda rom merim mas gaugos.*

Jack-YÖN iste- TÜM Mary-KLC ona anla3t

‘*Jack Mary’nin onu anlamasını istiyor.*’

(4f,g)de İngilizcede iste- eyleminin tümleçlerinde denetlemeye izin veren “**to**” biçimbirimi ve devamında kök eylem karşımıza çıkmaktadır. (h,i)deki Tongan tümleçlerinde yine denetlemeye izin veren “**ke**” biçimbirimini ve devamında kök eylemi görmekteyiz. Otsuka 2000’de Tonganda “ke tümcecikleri” olarak adlandırılan yapıların denetlemeye izin verdiğiinden bahsedilmektedir.

¹⁷ Tongan tümceler Otsuka, 2000’den alıntıdır.

¹⁸ SAL “salt” durum İngilizce “absolute” için; KLC “kılıcı” durum İngilizce “ergative” için kullanılmaktadır.

(4j, k)deki Türkçe örneklerde iste- eyleminin özne denetlemeye izin verdiğini ancak k.deki 3t (üçüncü tekil) uyumundan dolayı nesne denetlemeye izin vermediğini ; (l, m)deki Gürcüce örneklerde de özne denetlemenin mümkün olduğunu ancak m.deki “rom” un devamındaki tümcede anla- eylemi üzerindeki 3t uyumundan nesne denetlemenin gerçekleşmediğini görüyoruz.

III. III. Alanyazında Yapısal Denetleme

(5)a. Ali *i i* gitmek istedi.

b. Ali *i j* gitmesini istedi.

Bugüne kadarki kimi çalışmalarda yapısal denetleme olarak adlandırılan bu türde, denetlemenin yalnızca dilbilgisel ortam izin verdiğinde gerçekleştiği, zorunlu denetlemede olduğu gibi, ana eylemin sözlüksel özelliğinden kaynaklanmadığı, öne sürülmektedir (örneğin, Slodowicz, 2007) (5a)da denetlemeye izin veren bir ortam, (5b)de ise vermeyen bir ortam söz konusudur. Yapısal ortamdan dolayı gerçekleşen denetleme, bu yüzden yapısal denetleme olarak adlandırılır. Oysaki bu çalışmaya göre, **iste-** eylemi Türkçede denetleme eylemleri grubundandır. (5a)daki durum tesadüfen değil, iste- eyleminin sözlüksel özellikleri (sözlükteki yankategorileyebilme özellikleri) sayesinde ortaya çıkmıştır. (5b) ise yine eylemin sözlüksel özellikleri sayesinde. Daha önceden de bahsedildiği gibi, bu eylem, anlamından dolayı farklı türden tümleçleri alabilecek donanımdadır ve denetleme eylemidir. Ancak denetlemeye izin vermeyen türden tümleçler de alabilir.

III. IV. Denetleme Ne Değildir ?

III. IV. I. Yükseltme

Yükseltme

↓

(6)a. Ali [Ayşe'yi gitti] sandı.

c. Jeff believed [Anna to leave].

↑

üye ve önerme

(Carnie, 2002)

Denetleme

↓

b. Ali_i Ayşe'yi_j gitmeğe ikna etti.

d. Jeff_i persuaded Anna_j to leave.

↑

denetleyen ve denetlenen üye

Denetleme ve yükseltme, birbirinden tamamen farklı iki yapıdır. Her ne kadar bazı dillerde, örneğin (6c, d)de olduğu gibi İngilizcede, sözdizimsel benzerlik söz konusu olsa da, denetleme eyleminin ve yükseltme eyleminin *üye yapısı* farklıdır. Denetleme eylemi iki üye bulundururken(denetleyen ve denetlenen); yükseltme eylemi bir üye ve bu üyeden bağımsız bir önerme içermektedir. Bu da bize şunu göstermektedir: Sözdizimsel ortamın denetlemeye uygun olması (ör. İngilizcede to+eylem öbeğinin tümcede yer alması) tek başına denetlemeye yeterli değildir, eylemin türü ve üye yapısı da denetlemeyi mümkün kılabilirdir ki denetleme eylemi bu ortama girdiği anda denetleme gerçekleşebilsin.

III. IV. II. Zorunlu Olmayan - Yarı Bağımsız Denetleme

(6) e. Kaan_i Nevra'yla_j *i/gen* konuşmanın iyi olacağını sanıyor.

e'. Kaan_i Nevra'yla_j senin *k k* konuşmanın iyi olacağını sanıyor.

f. Kaan *i* Nevra'yla *j* *i/j* döndüğünde/dönünce konuşacak.

f'. Kaan *i* Nevra'yla *j* sen *k* *k*döndüğünde/dönünce konuşacak.

g. Kaan *i* Nevra'yla *j* *i/k* konuşmadan önce geldi.

g'. Kaan *i* Nevra'yla *j* biz *k* *k* konuşmadan önce geldi.

Bu tür yapılarda, yerleşmiş tümcenin öznesi ana tümcenin öznesiyle aynı (i) / yerel ortam dışından bir gönderge (j, k) / genel anlamlı bir gönderge (gen) olabilir. Alanyazında zorunlu olmayan denetleme türü olarak bahsedilen bu yapılarda birden çok okuma olduğundan ve yerleşmiş tümcede sözlüksel bir özne bulunabildiğinden (6e',f',g') zorunlu denetleme gerçekleşmemektedir. Bu da denetlemenin eşdizinleme içerdiğinin ancak her eşdizinlemenin denetlemeyi zorunlu kılmadığının altını çizmektedir.

III. V. Türkçede Denetleme

Türkçede denetleme yapısı üzerine bugüne dek yapılan çalışmalarda sözlüksel denetlemenin yanında, bir önceki bölümde bahsedilen yapısal düzleme dayalı eşdizinlemeler de denetleme olarak kabul edilmiş ve örneklenmiştir. Ne var ki, başka okumalara da izin verdiğiinden (genel anlamlı ya da bağlam dışında göndergeler) bu tür yapılar bu çalışmaya göre denetlemeye dahil değildir (6e-g). Çünkü denetleme yapısal düzlemi olduğu kadar sözlükçeyi de ilgilendiren bir ilişkidir.

Bu çalışmada, önceden de belirtildiği gibi, “denetleme” adı altında incelenen başlıca tür denetleme eylemleriyle gerçekleşen sözlüksel yapıdır. Denetleme ilişkisini başlatan nokta denetleme eylemlerinin anlamıdır.

Denetleme eylemleri dillere göre farklılık göstermektedir. Kimi diller bu açıdan zenginken, diğerleri oldukça az sayıda denetleme eylemine sahip olabilmekte ya da denetlemeye izin vermemektedir. Denetleme eylemleri açısından Türkçenin yeterince zengin olduğunu görüyoruz. Türkçede hem özne denetleme hem de nesne denetleme ve özne+nesne denetleme eylemleri bulunmakta, zorunlu denetlemenin gerektirdiği tümleş türü olan eylemsi öbeği **eylem + mek** olarak kodlanmaktadır. Bu yapının denetleme dışındaki yapılarda da belirlediğini, örneğin genel anlamlı gönderimi olan ya da amaç bildiren tümceciklerinde, ancak bunların *sözlüksel denetlemeden* anlamsal ve yapısal olarak farklı olduğunu belirtmek gerekir.

Eylem + mEk yapısına son derece benzer, zaman zaman ayırt edilmesi güç olan ve yine denetlemeye izin verdiği düşünülen diğer bir yapı da **eylem + mE**'dir. -mEk ve -mE arasında ne tür bir benzerlik ve farklılık olduğuna, ya da ikisinin aynı olup olmadığına değinmeden önce Türkçedeki denetleme eylemlerini sıralayalım:

III. V. I. Denetleme Eylemleri

Türkçedeki denetleme eylemleri, Slodowicz'in (2007) de bahsettiği gibi basit, türemiş, bileşik yapıda olabilir ya da yardımcı eylem içerebilir; anlamsal açıdan bakacak olursak denetleme eylemlerini tek bir grup altında toplamak mümkün görünmemektedir¹⁹. Aşağıda Türkçede özne ve nesne denetleme eylemlerinden pek çoğu sıralanmıştır:

Özne Denetleme Eylemleri:

başarmak, denemek, becermek, çalışmak, istemek, korkmak, öğrenmek, bilmek, hoşlanmak, sevmek, sıkılmak, uğraşmak, alışmak, utanmak, unutmak, bıkmak,

¹⁹ Landau, 1999'da denetleme eylemlerini anlamsal olarak gruplandırılmıştır.

bırakmak, başlamak , boşlamak , çabalamak , çekinmek , kaçınmak , sakınmak, önemsemek, kastetmek, düşünmek, planlamak, seçmek, yeğlemek, kalkışmak, arzulamak , hedeflemek , heveslenmek, aklına koymak, arzu etmek, ümit etmek, tercih etmek , inat etmek , ihmal etmek , cesaret etmek , tenezzül etmek, zahmet etmek, devam etmek, ikna olmak , mecbur olmak , zorunda olmak - kalmak, nefret etmek , karar vermek , vazgeçmek , göze almak , hayal etmek, söz vermek, hazır olmak , istekli / gönüllü / hevesli olmak , üzere olmak, hakim olmak ...

Nesne Denetleme Eylemleri:

zorlamak, yasaklamak, yönlendirmek, korumak, kurtarmak, öğretmek, emretmek, menetmek, zorunda bırakmak, ikna etmek, mecbur etmek,...

Özne+Nesne Denetleme Eylemleri (Kısmi Denetlemede):

söz vermek , teklif etmek,...

Bazı yaklaşımlara göre bu eylemlerin denetleme eylemi olabilmesi için yüklemcil öge-üye yapılarındaki tümleç türlerinin yalnızca denetlemenin gerektirdiği türden olması, başka ortamlarda başka tür tümleçler alamamaları gerekir. Ancak, bu çalışmadaki bakış açısına göre bir eylemin denetleme eylemi olabilmesi için, yankategorileyebileceği tümleç türleri arasında denetlemede gerekli türün bulunması yeterlidir. Önemli olan eylemin sözlükçede kodlu, bu türden bir yapıya izin veren bir tümlecinin olmasıdır. Diğer türden tümleçleri alabilmesi eyleme özgü bir özelliktir ve denetleme eylemi olmasına engel değildir. Bu türden eylemlere verilebilecek en iyi örnek, önceden de değinildiği gibi, *iste'* dir:

Türkçede *söz ver-* eyleminin de farklı bir durumu söz konusudur: Eylem (7a)da olduğu gibi hem özne denetleme hem de (7b)de olduğu gibi özne-nesne denetleme eylemidir, (7b)nin iki okuması da mümkündür:

(7) a. Daha çok *i* çalışmağa *i* söz vermiştin !

b. Lunaparka *i/i+j* gitmeğe *i* söz vermiştin (*j*bana) !

(Lunaparka birlikte gideceğimize söz vermiştin)

Alanyazında (7b) gibi bir örneğin ikinci okuması olan iki öncüllü okuması tümcede “birlikte” belitecinin olmasıyla mümkündür ve ilgili yapı ayrık öncüllü denetleme olarak adlandırılmaktadır. Ancak bu çalışmaya göre, *birlikte* tümcede olmasa da iki öncüllü okuma mümkündür ve bu sebeple *söz ver-* hem özne denetleme hem de özne+nesne denetleme eylemi olarak sunulmaktadır.

III.V.II. Eylemsi ve Durum

Eylemsi, tümleci olduğu ana eylemin üye yapısında gereken, ya da dilbilgisel ortamın gerektirdiği durumu alabilmektedir:

EYLEMSİ Belirtme Durumuyla:

(8) a. Hızlı *i* kaymağı *i* başardı.

b. *Hızlı kaymak başardı.

c. Hızlı *i* kaymağı *i* denedi.

d. Hızlı *i* kaymağı çok *i* arzuladı.

EYLEMSİ Yönelme Durumuyla:

(9) a. *i* Birinci olmağa *i* çalıştı.

b. * Birinci olmak / olmağı çalıştı.

c. Yarışmaya *i* katılmağa *i* ikna oldu.

d. Kaan’ı *j* yarışmaya *j* katılmağa *i* ikna ettiler.

e. Kaan *i* topluluk önünde *i* konuşmağa / konuşmaya *i* çekiniyor.

EYLEMSİ Çıkma Durumuyla:

- (10) a. Kaan *i* kaymaktan *i* bıkmaz.
b. * Kaan kaymak / kaymağı bıkmaz.
c. Kaan *i* kaymaktan asla *i* vazgeçmedi.

EYLEMSİ Bulunma Durumuyla:

- (11) a. Kaan *i* kaymakta *i* inat ediyor.
b. Kaan *i* eve dönmekte *i* ısrar etti.

EYLEMSİ Yalın Durumda:

- (12) a. Kaan *i* hep hızlı *i* kaymak *i* ister.
b. Kaan *i* çok hızlı *i* kaymak *i* zorunda kaldı.
c. Kaan *i* *i* kaymak üzereydi.

III.V.III. Denetleyen ve Denetlenen

Denetlemede denetleyen ve denetlenenin durum ve dilbilgisel ilişkiler açısından betimlenmesi, diller arası evrenseller açısından önemlidir. Öncelikle dillerde görülen üç temel durum sistemine ve Türkçenin hangi gruba dahil olduğuna değinelim:

Diller *durum sistemine* (eylemin özne ve nesnesinin dillerce seçilen durum belirleyicileriyle çekimlenmesine) göre üç temel gruba ayrılır:

a) *Belirtme Durumu Dilleri*: Tüm eylemlerin (geçişli-geçişsiz) özneleri *yalın* durumla (YAL); nesne ise *belirtme* durumuyla (BEL) gösterilir (Türkçe, İngilizce, Rumence).

b) *Kılıcı Durumu Dilleri*: Geçişsiz eylemin öznesi ve geçişli eylemin nesnesi *salt* durumla (SAL); geçişlilerin öznesi *kılıcı* durumla (KLC) gösterilir (Diyirbal, Tagalog, Gürcüce (yarı kılıcı)).

c) *Etken Diller*: Geçişli eylemin öznesi *etken* durumuyla, nesnesi *etkilenen* durumuyla; geçişsiz eylemin öznesi ise anlamsal ve kullanımbilimsel koşullara bağlı olarak *etken* ya da *etkilenen* durumuyla gösterilir (Guarani, Lakhota).

Türkçe bir belirtme durumu dili olduğuna ve Türkçede hem özne hem de nesne denetleme mümkün olduğuna göre, denetleyen yalın (ÖD) ya da belirtme durumunda (ND) olabilir. Denetlenen üye (söylenmeyen gönderge) ise, durum açısından, öznesi olduğu eylemsiyle paralellik göstermek zorunda değildir. Eylemsi beş durumla görünebilirken, denetlenen üyeye baktığımız zaman yalnızca tek durum alabildiğini görmekteyiz: YALIN

(13) a. Kaan _{YAL} [hızlı _i kaymağı] _i denedi.

b. Bu yarışmacı _i Kaan'ın _{BEL} [daha hızlı _{jYAL} kaymak] _i zorunda bıraktı.

c. Kaan'ın _{TAM} kaymağı denediğini biliyorum.

(13b)de nesne denetleme gerçekleşmektedir ve ana tümcenin nesnesi olan *Kaan'_{BEL} yerleşmiş tümcenin öznesi olduğundan, üye yapısında *Kaan*_{YAL} olarak yer almaktadır. Çünkü Türkçenin durum sistemi ve biçimbilimsel yapısı öznelerin yalnızca _{YAL} durumda olmasına olanak vermektedir. Bu durumda denetlenenle ilgili bir başka özellik daha çıkıyor karşımıza:*

- Denetlenen, yerleşmiş eyleminin daima *öznesi* konumundadır.

Bu özelliğin evrensel olabilirliliğini anlamak için ilerideki bölümlerde, diğer dillerde denetlenenin durumuna bakılarak örnekler verilecektir.

(13c)de ise denetleme eyleminin ana eylem olmadığı, yerleşmiş tümcede belirttiği bir örnek çıkmaktadır karşımıza. Türkçede yerleşmiş tümceler, öznenin TAM durumu olmasına izin vermektedir. Bu durumda denetleme eyleminin ana eylem olmadığı durumlarda denetleyenin durumunun TAM durumunda olduğunun da altının çizilmesi gerekir.

Kılıcı dillerde denetlemeye geri dönecek olursak, bu tür dillerde sözdizimsel özne ya da mantıksal öznenin denetlenebildiğini belirtmek gerekir (Bozşahin, 2004). Bunun sebebi de bu tür dillerde eylemlerin anlamlarına, geçişliliklerine ve üye yapılarına göre ayrılaşmalarının sözdizimsel ortama genellikle yansıtılmasıdır. Bu açıdan denetlemeye evrensel bir açıklama getirmek için bu dillerde de durumun nasıl olduğu incelenmelidir.

III.V.IV. Türkçede Sıra Dışı Denetleme ?

Denetlemenin gerçekleşmesi için tümleş durumundaki eylemsi öbeğinin her hangi bir uyum alamadığı belirtilmişti. Türkçede bu kuralı ihlal eder gibi görünen türden bir yapı çıkmaktadır karşımıza:

(14) a. Kaan buzda *kaymasını* çok iyi becerir.

b. Kaan *i kaymağı* çok iyi *i* becerir.

(14a)da 'kaymasını' üzerinde 3. tekil kişi uyumu gibi beliren bir yapı vardır. Ölçünlü Türkçede tercihen kullanılmamakla birlikte, bu yapı genellikle

belirli eylemlerle ortaya çıkmaktadır: bil-, sev- (Özsoy, 1988). Özsoy, -(s)I'nın uyum olduğundan ve bu yapının da denetleme içerdiğinden bahsetmektedir. Haig ve Slodowicz (2004) de yapının uyum biçimbirimine rağmen denetleme içerdiğini öne sürmüş ve yapıyı *sıra dışı uyum yüklenmesi (quirky possessive marking)* olarak tanımlamıştır.

Bu çalışma açısından, (14a) denetleme içermemekte, (14b) ise içermektedir. b.'deki denetleyen-denetlenen ilişkisinin yerine, a.'da “buzda kayma” sporuna yapılan genel anlamlı bir gönderim vardır. Genel anlamlı gönderime rağmen, tümleş durumundaki eylemsi üzerindeki **-sı** biçimbirimini nasıl açıklayabiliriz? Bu çalışma bu yapıyı açıklamak için iki farklı öneri sunacaktır:

III.V.IV.I. ADIL Düşmesi:

(15) a. Buzda [(BİRİNİN / BİR İNSANIN) kayması] güzel ve tehlikelidir.

b. Buzda kay**mak** güzel ve tehlikelidir.

(15a, b) denetleme içermemekte, eylemsi öbeği içermekte, a.'daki eylemsi uyum içermesine rağmen, b gibi a da genel anlamlı gönderimde bulunmaktadır. Türkçede ve kimi başka dillerde de görülen bu durumu, yerleşik tümcedeki görünmeyen ve genel bir gönderge olarak kabul edilen BİRİ adının tamlayan eki almış ve geride kalan ve sözdizimsel düzlemde görünen tümlecinin de iyelik eki almış olduğunu öne sürerek açıklayabiliriz. (14a)da ADIL düşürme mümkün görünmektedir. Ancak (14b)de ADILın yerine sözlüksel

bir öncül, diğer bir deyişle, denetleyen üye vardır; gerçekleşen işlem ADIL düşürme yerine denetlemedir. Denetlemeye izin veren de uyum içeren -mE'li eylem kökü yerine , yalnızca eylem kökü ve -mEk'ten oluşan yapıdır (eylemsi).

Ancak bu önerinin problemlili bir yanı vardır: bahsedilen işlem *adıl düşmesi* değil, *ADIL düşmesidir*, çünkü yapı genel bir gönderime sahiptir.

Diğer örnekler:

(16)a. *GEN* Yemek yapmasını bilir / sever misin?

(Yemek yapmayı bilir misin?)

b. Daha nasıl *GEN*/**i* konuşulması gerektiğini *i* bilmiyor !

c. Daha nasıl *i* konuşması gerektiğini *i* bilmiyor !

Bu yapıya Özsoy (1988) şöyle bir açıklama getirmektedir: Eylemsi üzerindeki 3t iyelik belirtisi taban üretimidir (bu yapıyla beliren ana eylem bu türden bir yapıyı yankategorilemektedir). Taşdığı uyumdan dolayı tümcesel bir yanı olsa da bu uyum zorunlu değil seçimlidir. Söz konusu uyum eylemin kardeş budağı olarak üretilir ve yüzey yapıda eyleme yapışır. Bu yapı ana eylemin nesnesiyse denetleme gerçekleşmekte; öznesiyse genel anlamlı gönderim gerçekleşmektedir. Özsoy'dan örnekler:

(17)a. Ben *i* [PRO *i* kendi-m-e *i* bakma-sı] -nı biliyorum.

b. * [Bu gürültüde kendime hakim olması] kolay değil.

(Özsoy, 1988: 304, 305)

(17a) Bağlama Kuramının da tümcesel türetim açıklamasını desteklediğini göstermek ve b.’deki örneğe ana eylemin öznesi durumunda bu yapıyla denetlemenin mümkün olmadığını desteklemek için verilmiştir.

Bu çalışmada öne sürülen ilk öneri ise yukarıda bahsedildiği gibi (15a), ADIL düşürme varsayımdır. Sözlüksel bir öncülün olduğu durumlarda da yine eylemsi üzerindeki biçimbirimden dolayı genel anlamlı gönderim söz konusudur. Eylemsi yerine uyumlu yapının kullanılması ise Özsoy’un belirttiğine paralel olarak zorunlu olmamakla beraber, kısıtlı sayıda eylemle belirmektedir. Ancak denetlemeye izin vermemektedir.

Ne var ki “Sıra Dışı Denetleme” başlığı altında ele aldığımız bu yapıyı başka bir açıdan değerlendirmek de mümkündür: *Belirleyici Öbeği*.

III.V.IV.II. Belirleyici Öbeği:

Öncelikle (18a, b, c)deki öbeklere, yapılarına ve anlamsal farklılıklarına bakalım:

(18) a. **Okyanus mavi* bence çok güzel bir renk.

b. *Okyanus mavisî* bence çok güzel bir renk.

c. *Okyanusun mavisî* derin yerlerde daha da koyu.

(18c)de belirli bir mavi ve bağlamda bulunan, bilinen belirli bir okyanus söz konusudur. Örneğin Atlas Okyanusu ve bu okyanusun mavisî. (18b)de ise yine belirli bir mavi ancak herhangi bir okyanus söz konusudur. Anlamsal açıdan bu maviler diğer tür mavilerden ayrıldığından ikisi üzerinde de Türkçede BÖ kurma yolu olan -(s)İ bulunmaktadır. (18a)da ise belirli

olduğu halde gerekli belirtiyi içermeyen bir sözcük (mavi) söz konusudur. Bu yüzden dilbilgisidir.

Böde ad yerine sırasıyla **E+mesi**, **E+me** ve **E+mek** kullanalım şimdi de, önce özne durumunda (19) ve daha sonra da denetlemeye elverişli bir ortamda (20):

(19) a. *Okyanusta yüz-mesi* çok heyecanlı.

b. # *Okyanusta yüzme* çok heyecanlı.

c. *Okyanusta yüzmek* çok heyecanlı.

d. Yüzmek çok heyecanlı.

e. *Yüzmesi çok heyecanlı (Genel gönderim).

(19b) ve (19e)deki sıkıntılı durumlar bize bir şeyi işaret etmektedir: söz konusu eylem kökenli sözcük belirli değilse -(s)İ alamamakta, belirliyse almak zorundadır. “*Yüzmesi çok heyecanlı.” *nerede, nasıl* ya da *hangi* sorularına cevap verememektedir. Her ne kadar bu soruların cevapları belirteçleri içerse de, eylem kökenli sözcükle yan yana geldikleri zaman, önce sözcük belirli hale gelmekte (*hangi yüzme? - olası yüzmelerden okyanusta olan yüzme*) ve tümcede yeni bir ad öbeğiymişçesine hareket etmekte, ancak ikisi birlikte bilindik bir etkinliğe gönderim yapmaktadır. Bu sebeple üzerine -(s)İ alabilen yapı, (20)de görüldüğü gibi denetlemeye izin vermemektedir:

(20)a. Kaan *i* buzda *i/j/GEN* kaymasını Ahmet_j'ten de iyi *i* bilir.

b. Kaan *i* buzda *i* kaymağı Ahmet_j'ten de iyi *i* bilir.

c. *Kaan *i* buzda *i/j/GEN* kaymağını Ahmet_j'ten de iyi *i* bilir.

d. Ahmet burada /BURADA kaymasını iyi biliyor.

(d: Kaan'la *i* Ahmet *j* hep burada çalışırlar. Kaan hep ondan daha iyi kayar. Kaan zaten bir efsane. Ahmet burada *i/j/GEN* kaymasını iyi biliyor.)

Bu öbeğin kuruluşunda daha sık rastladığımız bir başka tür de ad ve eylem ikilisinin oluşturduğu *bileşik eylemler*dir; aslında, bu yapıya dahil eylemler de birlikte belirledikleri adlarla *belirli* hale gelmektedir:

(21) a. * # Yapmasını bilir misin?

b. *Yemek yapma-sı-nı* bilir misin (Yemek yapmayı bilir misin?)

Görülüyor ki Türkçede denetlemede herhangi bir sıra dışılık yoktur ve (s)İ BÖnün belirtisidir. Bahsedilen yapı zorunlu değil, seçimlidir. Ancak yalnızca E + -mE'ye eklenebilmektedir. (20c) dilbilgisidir. O halde, -mE ve -mEk'i birbirinden ayıran nedir ?

III.V.V. Eylemsi ve Adı

ad: Geleneksel dilbilgisinde varlıklarla nesnelere, eylemleri, duyguları, nitelikleri, görüngüleri, vb. gösteren sözcük. Dağılımsal dilbilimde, belirleyiciler sınıfından bir biçimbirimden sonra gelen ve onunla birlikte bir ad dizimi oluşturan biçimbirim. Üretici dilbilimde, ad ulamının egemen olduğu yalancı bir simgenin yerini alabilen biçimbirim.

eylem: Geleneksel dilbilgisinde, öznenin yaptığı ya da konusu olduğu işi, oluşu, kılışı, vb. öznenin durumunu, varlığını ya da yükleme özne arasındaki bağıntıyı kişi, sayı, zaman kavramlarını içererek belirten gösterge. Yapısal dilbilimde, çevresiyle belirlenen, kişi, sayı ve zaman belirtileriyle

tanımlanan, dizi kurucu (eylem dizimi) öge. İşlevsel dilbilgisindeyse, zaman, kip ve görünüş kiplikleriyle birleşebilen yüklem işlevli birim.

eylemsi: Eylemliklele ortaçlara ve ulaçlara Türkçede verilen ortak ad.

eylemlik (eylemsi): Başlıca işlevi eylemin belirttiğı oluşu göstermek olan ad özellikli eylemsi. Türkçede eylemlik, eylem kök ve gövdelerine -mEk, -mE, -İş eklerinin getirilmesiyle oluşur.

Vardar'dan (2002) alınan yukarıdaki tanımlarda ve başka çoğı kaynakta ad ve eylem arasındaki fark oldukça belirgin olsa da, üzerinde her iki ulamdan da izler taşıyan -mE ve -mEk aynı başlık altında tanımlanmaktadır: eylemlik / eylemsi. Bahsedilen biçimbirimler Türkçede benzer hatta aynı dilbilgisel ortamlarda aynı işleve sahip *gibi* görünse de, bu çalışmanın bakış açısına göre -mE ve -mEk birbirinden farklıdır ve farklı adlandırılmalıdır.

Slodowicz (2007), Türkçede denetleme yapılarının -mE ve -mEk içermesi gerektiğini vurgulamakta, üzerlerinde durum belirleyicisi varsa onları *adlaşmış eylem (nominalized infinitive)* olarak tanımlamakta ve bu çalışmanın da öne sürdüğü gibi, uyum belirtisinin denetlemeye izin vermediğini belirtmektedir.

Özsoy (1988), ise -mE ve -mEk'le kurulan tümcecikleri üç grupta inceler: *eylemsiler (infinitives)*, *çekimli (uyum) eylemsiler (inflected infinitives)* ve *uyumlu kişisiz eylemsiler (possessed impersonal infinitives)*. İlk grup denetlemeye izin veren, durum almış ya da almamış bir -mEk, ikinci grup

üzerine kişi uyumu almış, denetlemeye izin vermeyen bir -mE ve son grup da bir önceki bölümde bahsedilen, üzerinde kişi uyumu olduğu halde denetlemeye izin verebilen (bu çalışmaya göre izin vermeyen) -mEsİ yapılarını içermektedir.

Yukarıda bahsedilen daha önceki çalışmalarda da değinildiği gibi, -mE ve -mEk Türkçede denetlemenin vazgeçilmez bir parçasıdır. Bu iki biçimbirimin *aynı* mı *benzer* mi yoksa *farklı* mı olduğunu anlamak için denetleme yapısı bize ışık tutacaktır. 22'deki örneklere bakalım :

- (22) a. Kaan *i* *i* **kaymak** *i* istiyor.
b. Kaan *i* *i* **kaymağ-ı** *i* istiyor / *i* **kaymağ-a** *i* çalışıyor.
c. *Kaan *i* *i* **kayma** *i* istiyor.
d. ? Kaan *i* *i* **kayma-y-ı** *i* istiyor / *i* **kayma-y-a** *i* çalışıyor.
e. *Kaan *i* *i/j* **kaymağ-ı-n-ı** *i* istiyor.
f. * Kaan *i* *i* **kayma-sı-nı** *i* istiyor.
g. Kaan *i* *j* **kayma-sı-nı** *i* istiyor.
h. Kaan *i* *i* **kaymak-tan** *i* korkmuyor.
i. ? Kaan *i* *i//GEN* **kayma-dan** *i* korkmuyor.
j. Kaan *i* hızlı *i* **kaymak-ta** *i* inat ediyor.
k. ? Kaan *i* hızlı *i//GEN* **kayma-da** (kayma konusunda) *i* inat ediyor.
l. Kaan *i* buzda *i* **kaymağ-ı** *i* becerebiliyor.
m. ? Kaan *i* buzda *i//GEN* **kayma-y-ı** *i* becerebiliyor.
n. Kaan *i* buzda *GEN* **kayma-sı-n-ı** *i* becerebiliyor.
o. *Kaan *i* buzda *GEN* **kaymağ-ı-n-ı** *i* becerebiliyor.

p. *Kaan *i* kaymağ-ı-nı *i* becerebiliyor.

r. *Kaan *i* buzda GEN kaymak-lar-ı pek *i* bilir.

s. Kaan *i* buzda GEN kayma-lar-ı pek *i* bilir.

(22)deki örnekler -mE ve -mEk'in aynı olmadığını açıkça göstermektedir:

- -mEk üzerine yalnızca DURUM alabilmekte, -mE ise DURUMun yanısıra UYUM (ya da BÖ belirtisi olarak -(s)i) ve çoğul eki alabilmektedir.
- BELİRTME ve YÖNELME durumları, denetleme yapısıyla birlikte, hem -mEk hem de -mE'ye eklenebiliyormuş gibi görünse de (22b, d), aslında durumun görüldüğünden farklı olduğunu gösteren bir yapı vardır: (22c). Eğer böyle bir tümce dilbilgisel olsaydı o zaman, (22d)nin de mümkün olduğu savunulabilirdi. Bu durumda, denetlenen tümceciğeki eylem kökenli sözcük -mE değil, -mEk içermektedir.
- BULUNMA ve ÇIKMA durumları, denetleme yapısıyla birlikte -mEk'e eklenebilmektedir. (22 i, k)deki genel anlamlı gönderim denetlemeye izin vermemektedir.
- Sıra dışı denetleme başlığı altında ele alınan -(s)i biçimbirimi de yalnızca -mE'ye eklenebilmekte ve -mE ve -mEk'in farklılığını vurgulamaktadır.

O halde neden aynı anlam için hem (22b) hem de (22d) gibi iki farklı yapı karşımıza çıkmaktadır? Cevap aslında söyleyişi - yazılışa benzetme çabasıdır. Türkçe, her ne kadar sesçil bir dil olsa da kimi eşleşmezlikler Türkçede vardır. Özellikle “ğ” üzerine daha önce de kimi çalışmalar yapılmıştır.

Underhill (1987) Türkçede ğ'nin ses düşmesine uğrayarak sesletilmediğini ve bir önceki seslinin uzatılarak (ağaç / a:tʰs), kimi zamansa /j/ olarak sesletildiğini (diğer / diǰer) vurgulamaktadır.

ğ'nin /j/ olarak sesletiminin karşımıza çıkması bu durumun, farkında olarak ya da olmadan, yazılışa da yansımaya sebep olmakta ve ğ'yi “y” olarak yazma eğilimi yaygınlaşmaktadır. İşte bu sebeple denetleme eylemlerinin tümleçleri -mEk'in (-mEǰı, -mEǰE) yanında -mE (-mEyı, -mEyE) de içeriyormuş gibi bir yanlışlığa sebep olmaktadır. Görüldüğü gibi, biçimbilimsel ve sözdizimsel bir problemmiş gibi görünen bu durum aslında sesbilgisini ilgilendirmektedir:

- Denetleme eylemi tarafından denetlenen eylem kökenli sözcük -mE değil, -mEk içermekte ancak, BELİRTME ve YÖNELME durumuyla birlikte yumuşama sonucu -mEk + ı > -mEǰı durumuna gelmekte ve /-meji/ olarak söylenmektedir. Söyleyiş ve yazılışı birbirine uydurma çabasıyla da ‘-meyı’ olarak yazma eğilimi yaygın hale gelmiştir.

Ayrıca, /meji/ yerine ğ' den bir önceki seslinin uzatılarak söylendiği ağızlar da vardır: ‘Gitmeǰe / gitme: / söz verdim.’

Denetleme açısından -mEk ve -mE'nin farklı olduğu ve denetleme yapısının -mEk'i içerdiğini belirttikten sonra denetleme içermeyen örneklerde -mEk ve -mE'ye bakalım:

- (23) a. Akşamki *konuşmak / konuşma güzeldi. (İlgi sıfatı ve -me)
- b. Yaptığı *açıklamak / açıklama çok mantıklı. (Ortaç ve -me)
- c. Kaan'ın konuşması/ *konuşmağı da iyiydi. (Uyum ve -me)
- d. Konuşmanın / *Konuşmağın da bir usulü vardır. (TAM eki ve -me)
- e. Gidip *gelmeklerden / gelmelerden bıktım. (Çoğul eki ve -me)
- f. Geç *kalmak / kalma korkusu / düşüncesi ...canını sıktı. (BÖ ve -me)
- g. Bu şekilde bir *gitmek / gitme tam ona göre. (BÖ ve -me)
- h. Karar *vermek / verme hakkı / yetkisi/ görevi (AÖ, BÖ ve -me)
- i. Her *buluşmak / buluşma benzer şekilde sonuçlanıyordu. (BÖ ve -me)
- j. Amacım seni kırmak / *kıрма değildi. (Amaç ve -mek)
- k. Tek istediğim / düşüncem ... bunu almaktı / *almaydı. (Amaç ve -mek)

Çoğunlukla aynı dilbilgisel ortamlarda kullanılamayan -mEk ve -mE arasında, bu iki biçimbirimin içsel özelliklerinden kaynaklanan bir fark olduğunu söylemek mümkündür. Ortak özelliklerine bakacak olursak, her ikisi de eylem ulamından ad ulamına doğru bir yol çizmekte ve buna rağmen eylemin üye yapısını korumakta; zaman eki alamamakta ve olumsuzluk eki alabilmektedir. Bununla beraber, -mEk, eylemi tam olarak adlaştıramamakta, -mE ise bunu yapabilmektedir. Çünkü -mEk'in aksine, -mE'li eylem Belirleyici Öbeğinin tümleci olabilmekte, çoğul eki ve kişi uyumu alabilmekte ve sıfat türüyle birleşebilmektedir. Bir adın tümcede bulunabileceği konumlarda bulunabilmekte, alabileceği çekim eklerini alabilmektedir. Ne var ki, -mEk yalnızca durum eki alabilmekte ve denetlenebilmektedir. Bu sebeple, -mEk'le birlikte adlaşmanın tamamen gerçekleştiğini öne süremeyiz. O halde, ikisini aynı

şekilde adlandırmak yerine, eylem özellikleri ağır basan -mEk'li sözcüğe **eylemsi**; ve karşıtlığı belirgin hale getirebilmek için, ad özellikleri ağır basan -mE'li sözcüğe de **adsı** diyerek, ikisi arasındaki farkı da vurgulamış oluruz.

(23)teki örneklerde eylemsi ve adsı üzerindeki biçimbirimlerin özelliklerinden kaynaklanan anlamsal ve sözdizimsel farklılıklar olduğunu görüyoruz. Eylemsi çoğu zaman sınırsız, belirli olmayan bir olaya gönderimde bulunurken, adsı sınırlı, belirli bir olaya gönderimde bulunmaktadır, zaman zaman sözlüklerde yeni bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

Eylemsi olaydan, adsı ise olayın adından bahsetmektedir. Denetlemede adsı yerine eylemsi bulunmasının sebebi de budur: denetleme eylemi etkisini *eylemsi* gibi sınırsız bir yapıya aktarmaktadır ve sonuçta da zaman ve uyumdan yoksun (-gerçek) eylemsi, denetlenerek özelleşir, + gerçek konuma geçebilir. Denetlemede gereken eylemdir, ad ya da adsı değil.

-mEk ve -mE ayırımına paralel olarak, George ve Kornfilt (1981), -mEk içeren yapıların sınırsız, -mE içerenlerinse sınırlı olduğunu belirtmiş, sınırlılığı *uyum* içermeyle açıklamıştır.

III.V.VI. Denetlemede Edilgen, Ettirgen ve Söz Ver-

Türkçede denetleyenin yalın ya da belirtme durumunda, denetlenenin ise yalnızca yalın durumda olduğunu belirtmiştik .Bunun sebebi de denetlenenin daima özne konumunda olması ve özne durumuyla yalın durumun özdeş olmasıydı²⁰. Durum sistemi açısından bakacak olursak, bir belirtme durumu dili

²⁰ Türkçede yerleşmiş tümcelerde özne durumu olarak karşımıza TAM durumu da çıkmaktadır ve denetleme eyleminin yerleşmiş tümcede bulunması, TAM durumunun da YAL gibi denetleyen durumu olabildiğini göstermektedir. Ör. “[Kaan’**m** gelmek **istediğini**] duydum.” Türkçede *özne durumu* için bkz. Uzun, 2004.

olan Türkçede hem geçişli hem de geçişsiz eylemlerin öznesi denetlenebilmektedir:

(24) a. Kaan *i* *i* dinlenmekten *i* vazgeçti.

b. Hocası *j* onu *i* tüm pisti *i* kaymağa *j* mecbur etti.

Denetlenen yerleşmiş tümce geçişli ve edilgen bir eyleme sahipse eylemin etkileneni (sözdizimsel özne) de denetlenebilmektedir.

(25) a. Köpek *i* *i* sev-il-mek *i* istiyor. (*Bozşahin, 2004: 6*)

b. Kaan *i* *i* alkış-la-n-mak *i* istiyor.

c. Kaan'a *i* *i* alkışlanmağa *i* söz verildi.

d. Kaan *i* *i* alkışlanmağa *j* söz verildi (Ahmet'e *j*). (Kaan'ın alkışlanmasına)

e. Kaan'a *i* *i* alkışlamağa söz verildi.

(25c), Türkçede ikili edilgenleşme durumunda da denetlemenin gerçekleşebildiğini ve denetleyenin YÖN durumunda da olabileceğini göstermektedir. Ancak, bu örnekte olduğu gibi ana eylemin edicisi tümcede görünmediğinde, edici ve denetlenenin eşdizinlenmesi zorunlu değildir.

(25c)nin çözümlemesine bakalım :

Kaan'a *i* [*i* [*j/k* alkış- la] n] mağ-a [*i* [*j* söz ver] il]di.

(Kaan *i*'a çocuklar *k*/ hocası *j* tarafından *i* alkışlanmağa hocası tarafından *j* söz verildi.)

(25d)de ise durum c.dekinden farklıdır. *Söz ver-* eylemi edilgen denetlemeyle de yine ilginç durumlarla karşımıza çıkmaktadır. Aşağıda h.deki örnek d.dekine paralel yapıdadır. *söz ver-* eyleminin birinci üyesi yalın (edici),

ikinci üyesi yönelme (alıcı) ve üçüncüsü yalın (etkilenen)²¹ ya da yönelme durumundadır. Eylem edilgenleştiğinde diğer yönelme durumu yükleyen eylemlerde olduğu gibi, edilgen tümcenin öznesi durumunda görünse de, yönelme durumlu ikinci üye, yönelme durumunu korumaktadır. Türkçede özne ve yalın durumun özdeş olmasına rağmen gerçekleşen bu yapıyı şöyle açıklayabiliriz: Yönelme durumu taşıyan üye, edilgende tümce başına gelebilse de, eylemin geçişliliği açısından değerlendirildiğinde, eylemin etkilenen üyesi değildir, bu sebeple de üzerindeki durumu koruyabilir. etkilenen üye olsaydı, edilgenliğin gerektirdiği gibi, üzerindeki durum yalın olmalıydı. Aşağıda (26a)daki örneğin yaygın kullanılmayışına rağmen, dilbilgisel olmasının sebebi de budur:

(26) a.(Ben *i*) *i* gönderilmeğe *j* söz verildim (başkana *j*).

(Benim gönderilmeme söz verildi başkana)

(Başkan benim gitmemi istedi ve ona buna dair söz verildi.)

b. * (Ben *i*) *i* gönderilmeğe *j* söz verildi.

c. Bana kitap gönderilmeğe söz verildi.

d.*Bana gönderilmeğe söz verildim.

e. Bana gönderilmesine söz verildi.

Türkçede edilgen yapının, geçişli ve geçişsiz eylemlerin denetlemeye izin vermesi, Türkçede denetlemeye dair önemli bir özelliğin altını çizmektedir :

- Türkçede denetlenen *sözdizimsel öznedir*.

²¹ Örneğin, 'Kaan'a **kitap**, Ahmet'e **makale** söz vermiştim.'

Eylemin özneye yüklediği konusal rol, denetlemeyi etkilememekte, denetleme yine gerçekleşmekte ve bu da denetlemede *sözdizimin* önemini ortaya çıkarmaktadır.

Bozşahin, 2004'te YAL-BEL dillerinin çoğunda²², Türkçede olduğu gibi, denetlenenin sözdizimsel özne olduğu vurgulanmaktadır.

(27) Kaan *i* [[*i* arkadaşına *j* [*j* bu şarkıyı dinle] -t] -mek] *i* istedi.

(27)deki gibi ettirgen yapıları bir örnekte de, yerleşmiş tümcedeki edicinin değil, ana tümcedeki edicinin denetlendiğini görüyoruz. Türkçede ettirgen biçimbirimini taşıyan eylem en az iki üye (ettirici ve edici -belirli ya da belirsiz-) içermekte ve denetleme yapısında denetlenen yalnızca ettirici olabilmektedir. Ettirici YAL durum taşımakta ancak edici YAL durum taşımamakta ve denetlenememektedir.

Edilgen ve ettirgen yapıların denetlemeyle sergiledikleri bu ilişkiler *durum ve denetlenen* arasındaki etkileşimin ve *denetlenenin dilbilgisel ilişkisinin* altını çizmektedir. Türkçede denetlenen YAL durumunda ve eylemsi öbeğinin öznesidir.

III.V.VII. İççe Denetleme

(28) a. Kaan *i* [*i* [buzda *i* kaymağa] başlamak] istedi.

b. Kaan *i* [*i* [buzda *i* çalışmağa] alışmağa] başladı.

c. Kaan *i* [*i* [*i* nefret etmekten] vazgeçmeğe] çalıştı.

²² Bu tür çekim sistemine sahip olduğu halde sözdizimsel özneyi denetlemeyen diller de bulunmaktadır (Bozşahin, 2004).

- d. Kaan *i* [*i* [hızlı *i* kaymaktan] korkmağı] bıraktı.
- e. Kaan *i* [*i* [kaymağa] başlamağa] hiç utanmadı.
- f. Kaan *i* [*i* [patensiz *i* kaymağı] denemeğe] kalkıştı.

(28)deki örnekler Türkçenin denetleme içinde denetlemeye izin verdiği göstermektedir. Bu durumda bir denetleme eylemi denetlerken aynı zamanda denetlenebilmektedir. (28a)da *iste-* başla-yı, *başla* da kay-ı denetlemektedir. Bu iççe ilişkiye rağmen her eylem kendi sınırı içinde görebildiği üyeyi denetleyebilmektedir; diğer eylemin diğer üyesini etkilememektedir. Denetleme hala sınırlar içinde gerçekleşmektedir. Denetleme *bağımlıdır*.

Bu örneklerde önemli olan bir başka özellik de eylemlerin dizilişidir. Yerleşik tümcede yer alan, biri denetleme eylemi, diğeri sıradan eylem kökenli olan eylemsiler yer değiştirdiğinde dilbilgisidışılık söz konusudur:

- g. *Kaan başlamak buzda kaymağa istedi.
- h. *Kaan alışmağa buzda çalışmağa başladı.
- i. *Kaan vazgeçmeğe nefret etmekten çalıştı.

(28)deki örneklerden yola çıkarak denetlemenin *yemel bir ilişki* olduğunu da vurgulamak mümkündür. Bunun sebebi de denetleyenin yalnızca kendi tümleci olan eylemsi öbeğinin ilk üyesini (öznesini) görebilmesidir. (28b) de, örneğin, Kaan'ın başladığı buzda çalışmak değil (önceden de çalışıyor olabilir) alışmak, alıştığı ise buzda çalışmaktır.

III.V.VIII. Denetleme Adları

(29) a. Kaan'ın yüzme isteği

a'. Kaan yüzmek istedi.

b. Kaan'ın yüzme denemesi

b'. Kaan yüzmeği denedi.

c. Kaan'ın yüzme alışkanlığı

c'. Kaan yüzmeğe alıştı.

d. Kaan'ın yüzme çalışması

d'. Kaan yüzmeğe çalıştı.

e. Kaan'ın yüzme korkusu

e'. Kaan yüzmekten korktu.

Yukarıdaki örneklerde denetleme eylemlerinden türeyen adların da denetleyebildiğini görüyoruz. Tümede ana eylem bir denetleme eylemiyse tümleci eylemsi; ana eylem yerine tümede denetleme eyleminden türemiş bir ad varsa tümleci adsı içermektedir. Bu tür yapılar (aynı kökten türeyen sözcüklerin ad olsun, eylem olsun denetleyebilmesi) önemli bir şeyin altını çizmektedir: denetlemenin sözlükçeye dayandığının ve anlamın başlangıç noktası olduğunun. -iste / istek , -dene / deneme, -alış / alışkanlık, -çalış / çalışma, -kork / korku... ikililerinin anlamsal türleri benzeştiğinden, eylemden türeyen ad denetleme özelliğini içinde barındırmaktadır. Ancak farklı olan, türemeye birlikte alabildiği tümleç türünün değişmesidir: eylemsiye karşılık adsı:

- yüz+mek / *yüz+me **istedi**
- yüz+me / *yüz+mek **isteği**

III.V.IX. Eylemsi - Adı Ayrımına Bir Aykırı

(30) a. Kaan'ını yüzmek/*yüzme i istemesi doğal.

(Kaan yüzmek istiyor/istedi ve bu doğal)

b. Kaan'ın i yüzmek/*yüzme i istediğini biliyorum.

(Kaan yüzmek istiyor/istedi ve bunu biliyorum)

Yukarıda a.daki tümce eylem+mE yapısının, bu çalışmada öne sürüldüğü gibi *tamamen adlaştığı* varsayımına uymamaktadır. *Kaan'ın yüzmek istemesi*, *Kaan'ın yüzmek istediğinde* olduğu gibi, anlamsal olarak “Kaan'ın yüzmek istiyor ya da istemiş olduğunu” barındırmaktadır. -DİK ve -mE biçimbirimlerinin seçimi, bu biçimbirimlerin olduğu kadar, ana eylemlerin anlambilimiyle de ilgili gibi görünmektedir. Bu konu ilerideki başka bir çalışmada incelenmek üzere burada noktalanacaktır.

III.V.X. Zarflaştırıcılar ve Yapısal Denetleme

(31) a. Kaan i uyumağa i karar verdi.

b. Kaan i [i uyumak için] igeldi.

c. Kaan i uyumağa igeldi.

d. Kaan i uyuyup idinlendi.

e. Kaan i uyuyarak akşamı etti.

f. Kaan i uyumakla hiç iyi etmedi.

(31a)da bir denetleme eylemi bulunmakta (karar ver-), eylemin anlamı ve tümleci (-mek’li yapı) denetlemenin gerçekleşmesine izin vermekte ve ana eylemin öznesiyle tümleç eylemin öznesi eşdizinlenmektedir.

(31b, c)de ise ana eylem gel- bir denetleme eylemi olmamasına rağmen eylemin öznesi, yerleşmiş tümcenin öznesiyle eşdizinlidir. Yerleşmiş tümleç bir amaç tümceciğidir ve -mek’li yapı içermektedir. Amaç tümceciği bir eklentidir ve eylemin sözlüksel özelliğiyle bir ilgisi yoktur (eylem tarafından yankategorilenmemektedir). Dolayısıyla bu eşdizinleme (31a)nın aksine, eylemin anlamından kaynaklanmamakta ve ana eylem olan gel-’in “denetleme eylemi” olduğunu göstermemektedir. Amaç tümceciği içeren yapılardaki eşdizinleme ve amaç tümceciğinin özne konumunda ana eylemin öznesinden başka bir sözlüksel özne bulunamaması (*Kaan [Nevra uyumak için] geldi) Türkçede, denetleme eylemleriyle gerçekleşen denetleme türünün (bu çalışmada incelenen yapı) yanında biçimbirimlerle gerçekleşen bir denetleme türü de olabileceğini göstermektedir. (31d,e,f)de denetleme eylemi bulunmamasına rağmen yine eşdizinlenme mümkündür, üstelik tümleç konumundaki eylem kökenli sözcüklerde uyum da yoktur. Bu durumda yukarıdaki yapıları “yapısal denetleme” olarak adlandırmak, hem sözlüksel denetlemeyle aralarındaki farkı vurgulamak hem de bu türden ilişkilerin de eşgönderime sahip olduğunu göstermek açısından uygun görünmektedir.

Bu türden yapılara Aydın 2004’te yer verilmektedir. Aydın, Türkçede kimi zarflaştırıcılarda yalnızca ADILa, kimilerinde ise hem ADILa hem de sözlüksel öznelere izin verildiğinden bahsetmektedir:

- a. Erkinı (*ben) ADILı şarkı söyleyerek yemek yapıyor.
- b. Erkinı [ADILı okulu bitirince] işe başladı.
- c. Erkin [biz odaya gidince] televizyonu açmış. (Aydın, 2004 : 8,9)

[+ ADIL] Türü Zarflaştırıcılar :

-A...-A, -AcAk gibi, -AcAk kadar, -AcAk yerde, -ArAk, -AsIyA, -cAsInA, -Ip,
-mAdAn, -mAk için, -mAkLA, -mAkLA birlikte, -mAksIZIn, -mAktAnSA

Aydın'ın bahsettiği yukarıdaki türden zarflaştırıcıların bu çalışma açısından önemi, denetleme eylemlerinin izin verdiği türden denetlemenin dışında da, örneğin biçimbirimlerin eşdizinlemeye izin vermesiyle, denetleme türünden yapılar olabileceğini vurgulamasıdır. Bu tür yapıların “biçimbilimsel” ya da “yapısal” denetleme adı altında ilerideki çalışmalarda detaylıca ele alınmasının denetleme yapısı açısından önemli olduğu düşünülmektedir.

III.VI. GÜRCÜCE

ქართული

Gürcüce, Güney Kafkas dil ailesi grubundan, kimi özellikleri açısından Slav dillerine benzerlik gösterse de, genel dilbilgisel özellikleri açısından pek çok dilden ayrılan, örneğin kılıcı durumu olmasına rağmen, salt durum içermeyen, yalın durum ve yönelme durumu içeren bir dildir. Bu yüzden de yarı kılıcı (parçalı kılıcı) bir dil olarak tanımlanmaktadır.

Durum sisteminde, bu çok az dilde görülen ilginç özelliğın yanında, Gürcücede eylemlerin çok kişili olduğunu vurgulamak gerekir. Eylem üzerinde pek çok dilde görülen özne uyumuna ek olarak, nesne uyumu da görülmektedir. Eylem kökü üzerinde buna ek olarak başka biçimbirimler de olduğundan Türkçe gibi ‘bireşimli’(İngilizce “synthetic”) bir dildir. Bireşimli dillerde eylem üzerinde kişi, zaman, görünüş gibi dilbilgisel kategoriler görünebildiğinden, eylem oldukça karmaşık bir yapıya sahiptir ve adıl düşürme mümkündür. Biçimbilimsel tipoloji açısından ise kısmen bitişimli ve çekimli olduğunu söylemek mümkündür.

Gürcüce’de denetlemenin ne durumda olduğuna bakmadan önce, denetlemeyi etkilemesi olası bir takım biçimbilimsel ve sözdizimsel özelliklerini betimleyelim.

III.VI.I. Biçimbilim ve Durum Sistemi

Gürcüce’de kılıcı durumu olmasına rağmen durum sistemi YAL-BEL sistemi dillerininkine benzer. Geçişsiz eylemin öznesi ve geçişli eylemin öznesi sözcük dizilişinde ve eylem üzerindeki uyumda benzerdir. Bu açıdan sözdizimsel bir kılıcılık söz konusu değildir.

KLC-SAL Sistemi

YAL-BEL Sistemi

A -> Agent: Edici / Etkileyen (Geçişlinin öznesi)

S -> Subject: Özne (Geçişsiz öznesi)

O -> Object: Nesne (Geçişlinin nesnesi)

Şekil 2 DURUM SİSTEMİ (*Ergative-Absolutive Language, Wikipedia*)

Ancak, durum belirleyicilerine baktığımız zaman karşımıza etkileme durumu çıkmakta ve Gürcüce bu kez de KLC- SAL sistemi dillerininkine benzemektedir; geçişsiz eylemin öznesi ve geçişli eylemin dolaysız nesnesi aynı durum belirleyiciyle belirlenmektedir. Ancak etkileme durumu yalnızca belirli bir grup eylemle ve geçmiş zamanla belirlemektedir. Gürcücenin durum sistemi, yukarıda Figür 2’de, iki sistemin de gösterildiği ve dillerin ikisinden birine uyduğu varsayımını ihlal etmektedir.

III.VI.II. Eylem Grupları ve Seriler

Gürcücede eylemler anlamsal, geçişlilik ve etkileme özelliklerine göre beş gruba ayrılır. Genellikle kılıcı durumu dillerinde görülen bu tür gruplaşmalar eylem tümleçleri AÖlerin durum belirleyicilerini belirlediğinden, son derece önemlidir. Bu da kılıcı dilleriyle ve bu tür dillerin olayları algılama ve dile aktarımıyla ilgili bir özelliklerini vurgulamaktadır: Kılıcı diller eylem

üyeleri ve arasındaki, ayrıca üyelerin kendi arasındaki ilişkileri sözdizimsel ve biçimbilimsel düzeylere yansıtmaktadır.

Gürcüce de yarı kılıcı bir dil olarak eylem ve üyeler arası anlamsal ilişkileri yapısal olarak kodlamakta ve durum belirleyicilerini belirlemede bu ilişkilerden yola çıkmaktadır. Ancak Gürcücede durum belirleyicilerini etkileyen diğer bir faktör de zaman-görünüş-kip üçlüsüdür. Kılıcı durumunun yalnızca geçmiş zamanla ortaya çıkmasının sebebi budur. Bu özelliğiyle de, kılıcı durumu içeren, çoğunlukla KLC-SAL sistemine sahip diğer dillerden ayrılmaktadır.

Biçimbirimler, çoğunlukla, birebir anlam-biçim eşleşmesi göstermemekte ve bağlam duyarlı bir yapı sergilemektedir; bu sebeple, biçimbirimlerin tek başlarına anlam ifade ettiklerini söylemek oldukça güçtür. Anlam, sözcük düzeyinde belirlenmektedir (Gurevich, 2005). Eylem kökleri tek sestem oluşabilmekte, üzerlerine birçok ön ve son ek alabilmektedirler. Aşağıda potansiyel bir eylem örneği verilmektedir:

Eylemönü eki + Adıl Uyumu + Ön Ses + EYLEM KÖKÜ + Konusal ek + Seri + Adıl Uyumu

Eylem- Durum- Seri

EYLEM

-Geçişli A / B

-Etkilemesiz (Unegative) (yüzmek, ağlamak, koşmak...) A

-Belirtmesiz (Unaccusative), Edilgen (düşmek, erimek...) A

-Dolaylı Geçişli (üzmek, içini karartmak, acıtmak...) C

-Dolaylı Edilgen (Deneyimci) (anlamak, sevmek, istemek, titremek) C

DURUM

SERİ

A- YAL YÖN YÖN (nom dat dat)

1. Şimdi, Sürme, Gelecek, Koşul,

B- KLC YAL YÖN (erg nom dat)

2. Geçmiş, İstek, Emir

C- YÖN YAL TMY (dat nom gen)

3. Bitmişlik, Bilgi (Devrik)

a. Seri I *fvil-eb-i c'eril-s ga-u-gzavni-an mama-s*
 çocuk-çğl-YAL mektup-YÖN gönder GEL3/3 baba-YÖN
 'Çocuklar babalarına mektup gönderecekler.'

b. Seri II *fvil-eb-ma c'eril - i ga-u-gzavn-es mama-s*
 çocuk-çğl-KLC mektup-YAL gönder GEÇ3ç 3/3 baba-YÖN
 'Çocuklar babalarına mektup gönderdiler.'

c. Seri III *fvil-eb-s c'eril-i ga-u-gzavni-a-t mam-isa-tvis*
 çocuk-çğl-YÖN mektup-YAL gönder BIT 3/3ç baba-TAM-için
 'Çocuklar babalarına mektup gönderdiler.' (Tuite, K. , 1987: 2)

Yukarıda a, b ve c.deki Gürcüce tümcelerde görüldüğü gibi, farklı bir seri aynı eylem ve aynı üyeleri içerse de farklı bir çekim sistemi gerektirmektedir. b.deki geçmiş zaman ve birinci üye (edici) üzerindeki kılıcı durumunun yerini, c.de bitmişlik kipi ve bu serinin gerektirdiği yönelme durumu almıştır.

Gürcücedeki eylem grupları, seriler ve durum sistemleri arasındaki bu etkileşimi düşündüğümüzde, tümcede sözcükler arası ilişkilerin belirleyicilerinin, diğer bir deyişle durum belirleyicilerinin, zaman-görünüş-kip üçlüsü tarafından düzenlendiğini öne sürebiliriz.

III.VI.III. Denetleme

Gürcüce gibi ilginç olduğu kadar da sistematik bir durum sistemi (sistemleri) sergileyen bir dilde denetleme yapısını incelemek, denetlemede evrensellere ulaşmak açısından daha önce de bu çalışmada değinilen ve evrensel olabileceği düşünülen kimi varsayımları test etmek açısından önemlidir.

Örneğin, Bozşahin 2004'te belirtildiği gibi *denetlenenin* sözdizimsel ya da anlamsal (mantıksal) özne olması ve dolayısıyla özne durumuyla özdeş olması bizi bir evrensele götürebilir:

- Denetlenen daima tümleç EÖnün öznesi durumundaki üye midir ?

Gürcücedeki üç farklı çekim sistemi bizi üç farklı özne durumuna götürmektedir. Bu üç durum da denetlenebiliyorsa denetlenen daima öznedir varsayımına bir adım daha yaklaşmış oluruz. Gürcücede denetlenen öbeklerin öznelerine baktığımızda bu üç durumun da denetlenebildiğini görmekteyiz:

(32) Qartuli-s scavla rtuli

Gürcüce-YÖN çalış zor

' *Gürcüce çalışmak zor.* '

(33) jek-i i i-tskeb-s i scavla-s

Jack-YAL 3t-başla-ŞİM çalış-YÖN

' *Jack çalışmağa başlıyor.* '

(34) jek-ma i daitsko i **scavla**

Jack-KLC başla3tGEÇ çalış

‘ Jack çalışmağa başladı. ’

(35) jek-ma i daicko meri-s i **gageba**

Jack-KLC başla3tBIT Mary-YÖN anla

‘ Jack Mary’ i anlamağa başladı. ’

(36) jek-s unda **scavla**

Jack-YÖN ŞİMiste3t çalış

‘ Jack çalışmak istiyor. ’

Yukarıdaki örneklerde görülüyor ki Gürcücede *nd* (iste-) ve *datskeba* (başla-) eylemleri denetlemeye izin vermektedir. Tümleç olan “scavla”(çalış-) ve “gageba”(anla-) eylemleri uyum ve zaman gibi eylemi sınırlayıcı ve dolayısıyla denetlemeye izin vermeyen dilbilgisel ulamları içermemektedir. Bu iki eylem de kök haldedir (33’te YÖN durumuyla).

(37) a. ve b. ise bize *-nd-* eyleminin eylemsi tümlecinden başka türde tümleçler de alabileceğini göstermektedir (Türkçede olduğu gibi.). a.’da denetlemeye izin vermeyen tümleyici öbeği ve b.’de denetlemeye izin veren eylem öbeği çıkmaktadır karşımıza:

(37) a. jek-s unda **rom** daickos meri-s gageba
Jack-YÖN isteŞİM3t TÛM GELbaşla 3t Mary-YÖN anla
b. jek-s meri-s gagebis datskeba unda
Jack-YÖN Mary-YÖN anla 3t başla isteŞİM3t
'Jack Mary'yi anlamağa başlamak istiyor.'

38, 39 ve 40.'ta ise denetleme yoktur; çünkü eylemin tümleci olarak uyum ve zaman içeren tümleyici öbekleri vardır. Yine aynı örneklerde görülüyor ki iste- yalnızca özne denetlemelidir, Türkçede olduğu gibi. Ayrıca, kimi dillerde (ör. Türkçe, İngilizce) denetleme eylemi olan ikna et-²³ Gürcücede denetleme eylemi değildir:

(38) jek-ma daarcuna meri **rom** mas e-scavla mecniereba
Jack-KLC GEÇiknaet3t Mary TÛM ona GEÇ çalış fen
'Jack Mary' i fen çalışmağa ikna etti.'

(39) jeks unda **rom** merim iscavlos mecniereba
'Jack Mary'nin fen çalışmasını istiyor.'

(40) jeks undoda **rom** meri-s e-scavla mecniereba
'Jack Mary'nin fen çalışmasını istedi.'

²³ Bu çalışma sırasında diğer dillerde denetleme eylemi olan pek çok eylemin Gürcüce tümcelerde tümcesel öbek aldığı ve denetleme içermediği gözlemlenmiştir.

(41) a. jeks undoda **sirbili**

b. jeks undoda **rom** erbina

'Jack koşmak istedi.'

(42) a. jeks undoda **tsva**

b. jeks undoda **rom** damtsvariko

'Jack yanmak istedi.'

(41)deki denetlenen öbek bir etkilemesiz eylem içermektedir: koş- b.'de denetleme gerçekteşmemesine rağmen a.'da gerçekteşmektedir. (42a)da ise belirtmesiz bir eylemle de (yan-) denetlemenin mümkün olduğu görölmektedir. Ancak yine b.'de mümkün değildir; tümleyici öbeğinden dolayı.

Eylemleri anlamlarına, üyeleriyle olan ilişkilerine (geçişliliğe ve etkilemeye) göre gruplandırın ve bu gruplara belirli durum sistemleri yükleyen bir dil için, etkilemesiz ve belirtmesiz eylemlerin de denetlenebilmesi, *sözdizimin* denetlemedeki rolünü ve etkisini göstermektedir. Gürcücede yalnızca iki eylem denetleyebilmekte ancak tüm gruplardan eylemler denetlenebilmektedir.

Yukarıdaki Gürcüce tümcelerden yola çıkarak *-nd-* (*iste*) eyleminin sözlükçeteki iki farklı tümleç türüyle birlikte konumu:

nd: = (T \ AÖ) / (EÖ \ AÖ): $\lambda P\lambda x. nd' (P (gön' x))x$ -> eylem öbeği (özne denetleme)

(T \ AÖ) / T' : $\lambda P\lambda x nd' Px$ -> tümcesel öbek

III.VI. IV. Sözdizimsel Özne

(43) a. ertxel kimi-is lekcia-ze da-m-a-mtknar-a

Bir kez kimya-TAM konferans-BUL EDL-1tN-GEÇ esne-3tÖ

‘Bir keresinde kimya konferansında esnemiştim.’ (Tuite, 2006)

b. biç’-s a-xvel-eb-s

çocuk-YÖN tN-öksür-ETR-3tÖ

‘Çocuk öksürüyor.’

c. megobar-i biç’-s a-mÿer-eb-s

arkadaş-YAL çocuk-YÖN tN-şarkı söyle-ETR-3tÖ

‘Arkadaşı çocuğa şarkı söyletiyor.’

d. jek-s unda meris gageba

Jack-YÖN ŞİM 3t iste- Mary-TAM anla-

‘Jack Mary’yi anlamak istiyor.’

Gürcücedeki eylem gruplarından biri *dolaylı edilgenler* grubudur. Bu gruptan eylemlerin özneleri YÖN durumu taşımaktadır. Bu öznelerin Gürcücedeki diğer özne durumu olan YAL ya da KLC yerine yönelme durumu taşımasının sebebi, bu öznelerin “mantıksal nesne” olmalarındandır. Gürcücede yönelme durumu aynı zamanda, ettirgen eylemlerin nesnesi olan ve *deneyimci* rolünü taşıyan üyelere yüklenmektedir, (43c)de görüldüğü gibi. (43a, b, d)deki

esne-, öksür- ve iste- gibi eylemlerin özneleri *sözdizimsel özne* ancak *mantıksal nesnedir* ve deneyimcidir. Yine de , (43d)de gördüğümüz gibi denetlenmektedir.

Özetle, Gürcücede özne denetleme gerçekleşmektedir. Durum sistemi açısından bir değerlendirme yapacak olursak, denetlenen, üç ayrı durum taşıyabilmektedir: YAL, YÖN, KLC. Bu üç durumun ortak özelliği her üçünün de özne durumu olmasıdır. Denetlenen eylem ise yalıdır (kök durumda). Bu haliyle üzerine durum belirleyicisi alabilmektedir.

Eylemlerin anlamsal olarak sınıflandırıldığı ve eylem üyelerinin durum belirleyicilerinde bu sınıfların rol oynadığı bir dilde denetlenen yalnızca özne durumu belirleyicilerini alabilmektedir. Eylem gruplarını ve çekim sistemlerini düşündüğümüz zaman, özne durumu alan üyenin her zaman mantıksal özne olmadığını hatırlarız. Örneğin iste- eylemi yukarıda görüldüğü gibi, dolaylı edilgen grubundandır ve sözdizimsel öznesi üzerinde YÖN durumu vardır. Eylem edici değil deneyimci bir özneye sahip olsa da, Gürcücedeki iki denetleme eyleminden biridir. Denetlenenin diğer durumlarını da düşündüğümüz zaman (üyelerin anlamsal rolleri ya da konusal ilişkilerine göre eylem sınıflandıran bir dilde edici olsun ya da olmasın daima özne) Gürcücede denetlenenin *sözdizimsel özne* olduğunu anlarız.

III. VII. RUMENCE

ROMÂN

Rumence, Hint-Avrupa dil ailesinin İtalyan grubuna dahil Latince kökenli bir dildir. Durum sistemi açısından belirtme durumu dili olan Rumence farklı iki sistemle diğer Latin kökenli dillerden ayrılmaktadır: YAL / BEL ve

TMY / YÖN. Bunlardan başka seslenme durumu da vardır. Eril, dişil ve düzensiz olmak üzere üç tür dilbilgisel cinsiyet içeren dil, zengin bir çekim sistemine sahiptir.

Özne adlarının düşürülebildiği dil İDKnın (İlkeler ve Değiştirgenler Kuramı: P&P) öne sürdüğü baş değiştirgeni açısından baş-başta bir dildir. Genel sözcük dizilişi (Ö)EN olmakla beraber bilgi yapısının gerektirdiği şekilde (odak eylemdeyse) EÖN de olabilmektedir.

Diğer dillerde denetlemeye izin veren eylemlerle Rumence örneklere bakalım:

(44) Omul a **inceput** **să** vorbeasa

Adam YAL GEÇ başla 3t İSTK²⁴ konuş 3t ŞİM

‘Adam konuşmağa başladı.’

(45) Omul a **obligat** copil-ul **să** dorma

Adam YAL GEÇ zorla- 3t çocuk-BEL İSTK uyu 3t ŞİM

‘Adam çocuğu uyumağa zorladı.’

(46) Omul vrea **să** moar

Adam YAL iste3ŞİM İSTK öl 3t ŞİM

‘Adam ölmek istiyor.’

²⁴ İSTK: İstek / isteme kipi biçimbirimi.

(47) Omul i-a promis femei-i **că** o v-a ajuta.
 Adam YAL 3t-GEÇ söz ver kadın-YÖN TÛM 3td GEL-3t yrdmet
 ‘ *Adam kadına yardım *etmeğe/edeceğine söz verdi.* ’

<i>vorbi</i> : konuş	<i>dormi</i> : uyu	<i>muri</i> : öl	<i>ajuta</i> : yrdm et
----------------------	--------------------	------------------	------------------------

Örneklerden de anlaşılacağı gibi olası denetleme eylemleriyle karşımıza *să* ve *că* içeren yapılar çıkmaktadır ve bu biçimbirimlerin içerdikleri tümleçler uyum, zaman, kişi içermektedir. *să*’ lı yapıları takip eden eylemler uyum içermektedir²⁵ ve denetleme gerçekleşmemektedir. *că* ise tümleyici olduğundan ve onu izleyen tümcecik zaman, uyum (kişi) taşıdığından denetleme yine gerçekleşmemektedir. Cojocarü da 2003’te *să*’ yı takip eden yapıların istek kipinde olduğunu ve şimdiki zamanla çekimlendiğini belirtmektedir. Aşağıda Cojocarü 2003’ten, istek kipinin dört eylemle 3. tekil ve çoğul kişi çekimlenişine örnekler verilmiştir. İlk sırada görüldüğü gibi eylemlerin çekimsiz, eylemsi halleri Rumencede ‘**a + eylem**’ şeklindedir:

	a cănta: şarkı söylemek	a lucra: çalışmak	a copia: kopyalamak	a întârzia: geç kalmak
3t: el / ea	să cănte	să lucreze	să copieze	să întârzie
3ç: ei / ele	să cănte	să lucreze	să copieze	să întârzie

²⁵ Rivero, ve Geber’e (2004) göre *să* tümcecikleri yükseltme yapılarıdır ve istek kipindedir.

(48)a. Eu lucrez.

'Ben çalışıyorum.'

b. Eu vreau să lucrez.

'Ben çalışmak istiyorum.'

(49)a. Tu lucrezi.

'Sen çalışıyorsun.'

b. Tu poti să lucrezi.

'Sen çalışabilirsin.'

(50) a. Noi lucrăm.

'Biz çalışıyoruz.'

b. Noi nu vrem să lucrăm.

'Biz çalışmak istemiyoruz.'

(51) a. El cântă.

'Şarkı söylüyor.'

b. El vrea să cânte.

'Şarkı söylemek istiyor.'

c. Vreau să îmi arăti cartea.

'Bana kitabı göstermeni istiyorum.'

arăta: göster-

Örneklere görüldüğü gibi *să* biçimbirimini izleyen eylemler uyum ve zaman içermektedir. Şimdiki zamanla ve *sa*'nın devamındaki çekimleri aynıdır. Yalnızca 3. kişi çekiminde son ses değişimi görülmektedir. Vurgulanması gereken diğer bir nokta da Rumencede özne denetlemenin yanında nesne denetlemenin de gerçekleşmediğidir (45) ve (51c).

Daha önce bahsedilen *a*+eylem yapısı tümce içinde türetilmektedir. Ancak bu tür tümceler sözlüksel denetleme olarak değil amaç tümcecikleri olarak karşımıza çıkmaktadır:

(52) Pentru *a* nu supâra pe nimeni *a* tăkut
için -mek OLM üz BEL hiç kimse GEÇ sus 3t
' *Kimseyi üzmemek için sustu.* '

Özetle, Rumencede sözlüksel denetleme gerçekleşmemektedir.

IV. BÖLÜM

DENETLEMEDE ORTAK YÖNLER

IV. I. Denetleme Eylemi

Denetlemenin görüldüğü diller varken denetlemenin görülmediği diller de olduğuna göre, denetleme eylemi açısından bir evreceden bahsetmek zor görünmektedir. Bunun yanında, denetlemenin görüldüğü dillerde *iste* ve *başla* eylemlerinin çoğunlukla denetleme eylemi olduğu açıktır. Bu sebeple , bu iki eylem potansiyel denetleme eylemleridir, diyebiliriz.

Şimdi daha önce de Türkçede denetleme eylemi olarak sıraladığımız eylemleri diğer dillerdekilerle karşılaştıralım ve sonucu görelim:

TÜRKÇE: başarmak, denemek, becermek, çalışmak, istemek , korkmak, öğrenmek, bilmek , hoşlanmak, sevmek, sıkılmak, uğraşmak , alışmak , utanmak , unutmak, bıkmak , bırakmak, başlamak , boşlamak , çabalamak , çekinmek , kaçınmak , sakınmak, önemsemek, kastetmek, düşünmek, planlamak, seçmek, yeğlemek, kalkışmak, arzulamak , hedeflemek , heveslenmek, aklına koymak, arzu etmek, ümit etmek, tercih etmek , inat etmek , ihmal etmek , cesaret etmek , tenezzül etmek, zahmet etmek, devam etmek, ikna olmak , mecbur olmak , zorunda olmak - kalmak, nefret etmek , karar vermek , vazgeçmek , göze almak , hayal etmek, söz vermek, hazır olmak , istekli / gönüllü / hevesli olmak , üzere olmak, hakim olmak , zorlamak, yasaklamak, yönlendirmek, korumak, kurtarmak, öğretmek, emretmek, menetmek, zorunda bırakmak, ikna etmek, mecbur etmek,...

GÜRCÜCE: nd (iste), datskeba (başla)

İNGİLİZCE: want, begin, promise, try, persuade, tell, order, force, persuade...

RUMENCE : –

Yukarıdaki sıralamadan anladığımız gibi denetlemenin gerçekleştiği üç dilde *iste-* ve *başla-* denetleme eylemleri grubundadır. Bunun yanında, Türkçenin diğerlerine oranla oldukça fazla denetleme eylemine sahip olduğu dikkat çekmektedir (İngilizce denetleme eylemlerinin yalnızca bir kısmı yazılmış olsa da). Bu durumda denetleme eylemleri dillere göre farklılık gösterebilmektedir. Örneğin İngilizcede *tell* (söyle) denetleme eylemiyken, Türkçede denetlemeye izin vermemektedir; Türkçede *söz ver-* hem özne denetleme hem de özne+nesne denetleme eylemiyken, İngilizcede sadece özne denetleme; *iste-* Türkçe ve Gürcücede yalnızca özne denetleme eylemiyken kimi dillerde hem özne hem nesne denetleme (İngilizce, Tongan) eylemidir.

IV. II. Denetleme Eyleminin Kategorisi

Özne Denetleme E: = T | AÖ | ËÖ : $\lambda x \lambda P. eylem' (P (gön' x)) x$

NesneDenetleme E: = T | AÖ | ËÖ | AÖ: $\lambda x_2 \lambda P \lambda x_1. eylem' (P(gön' x_2)) x_2 x_1$

Yukarıdaki kategori (ulam) denetleme eyleminin sözlükteki konumunu ve yankategorilediği tümleş türünü göstermektedir. Denetleme eylemleri dilden dile farklılık gösterebilir; ne var ki, farklı dillerdeki farklı ya

da aynı denetleme eylemlerinin sözdizimsel türleri, yukarıda görüldüğü gibi, benzerdir. Evrensel olan bu benzerliğin sebebidir: PCTT. Sözlüksel bir birimin anlambilimsel türü, belirli bir sözdizimsel türü de beraberinde getirmektedir.

Eylem, ad öbeği ve eylemsi öbeği arasındaki yan çizgilerin sağa ya da sola yatık olmamasının sebebi dillerde eylem ve üye dizilişinin farklılık gösterebilmesindedir. Türkçe, Gürcüce ve İngilizcede *iste-* eylemini özne denetleme yapısıyla alt alta görelim:

$iste: = (T \setminus A\ddot{O}) \setminus \ddot{E}\ddot{O}: \lambda P\lambda x. iste' (P (gön' x))x$

$nd := (T \setminus A\ddot{O}) / \ddot{E}\ddot{O} : \lambda P\lambda x. nd' (P (gön' x))x$

$want: = (T \setminus A\ddot{O}) / \ddot{E}\ddot{O}: \lambda P\lambda x. want' (P (gön' x))x$

Bu eylemlerin ait oldukları dillerde özne denetlemeye izin vermeyen türden tümleçleri de vardır ve bu sebeple sözlükçede farklı türden kategorileri de bulunmaktadır. Bu değişikliklere rağmen, özne denetleme eylemi aynı tür kategoriyle karşımıza çıkmaktadır. Denetleme eyleminin kategorisi, denetleme eyleminin anlamı ve sözlüksel özelliklerinden kaynaklandığından, sözlüksel-anlambilimsel bir ortak özelliktir.

IV. III. Denetlenen Tümleç

Denetleme eyleminin türüne baktığımız zaman, denetlenen tümlecın $\ddot{E}\ddot{O}$ veya $E\ddot{O}$ olduğunu görüyoruz. Denetleme yapısı eylemin anlambilimiyle ilgili olduğu kadar, sözdizimle de yakından ilgilidir. Denetleyenin denetlenenle eşgönderimde bulunabilmesi, diğer bir deyişle, denetlenen tümlecın öznesini

(denetlenen öbeğin göstericisini) görüp açısı içine alabilmesi için, kısacası kontrol edebilmesi için belirli türden bir yapı gerekmektedir. Uyum ve zaman ulamlarından uzak bir yapı : eylemsi (uyum eylemi kişiyle ve zaman da gerçeklikle sınırlamaktadır).

Eylemsi öbeği başka bir üye tarafından sınırlanabilir, çünkü biçimbilimsel yapısı buna izin vermektedir ve sözlükçedeki türü buna izin verecek şekildedir. Genel nitelikli bir anlam içeren, zaman ve uyumdan yoksun (-gerçek) eylemsi, denetlenerek ve özelleşerek +gerçek konuma geçebilir. Eylemsinin aksine tümcesel bir öbek ya da bir adsı öbeği, zaten sınırlanmış olduğundan ne denetlemeye izin vermekte ne de buldukları dilbilgisel ortamda denetlemeye gerek duyulmaktadır. Adsı (ör. gitme(si)) eylem olma özelliğini neredeyse yitirmiştir, BÖde bulunabilir; oysaki denetlenen tümlecın eyleme ihtiyacı vardır. Adlaşmış tümleç (ör. gittiği) ise eylemin kime, nereye ve ne zamana ait olduğundan haber vermektedir; oysaki bu bilgiler ve biçimleri varken denetleme yoktur.

Bu noktada Gürcücenin farklı bir özelliği dikkat çekmektedir. Gürcüce denetlenen eylem öbeklerinde, Türkçede *eylem+mEk* ya da İngilizce *to+ eylem* yapılarında olduğu gibi eylem üzerinde herhangi bir biçimbirim yoktur, eylem sözlükçedeki gibi kök haldedir. Aslında Gürcücenin bu özelliği, bu çalışmanın “denetlenen tümleç bir **eylem** öbeğidir” varsayımını desteklemektedir.

Yine bu konuda akıllara Türkçeyle ilgili bir özellik gelmektedir: Türkçede eylemlerin kökü ve emir kipi, bürünsel olarak farklılık gösterse de, aynı biçimdedir. Bu benzerliğin, denetlenen eylem üzerinde onu, emir kipinden ayıran bir biçimbirim olmasına (-mEk) yol açtığı düşünülebilir:

Kaan *i* *i* gelmek istiyor. / *Kaan *i* *i* gel istiyor.

Kaan *i* *j* gel / gelmeni istiyor. Gel !

IV. IV. Denetlenenin Dilbilgisel İlişkisi

Denetleyenin ana eylemin öznesi olduğu denetleme özne- denetleme, nesnesi olduğu denetleme ise nesne-denetlemeydi. Bunların her ikisi de sözlüksel denetleme türü olarak belirtilmişti: hem sözlüksel-anlamsal hem de sözdizimsel sınırlaması ve gerekleri olan bir yapı. Denetlenen açısından bir değerlendirme yapacak olursak KLC-SAL dili olsun, YAL-BEL dili olsun denetlenenin dilbilgisel ilişkisinin daima özne olduğunu görüyoruz. Bu sistemlerde sözdizimsel ve anlambilimsel-mantıksal özne ayrımı olsa da [örneğin bazı kılıcı durumu dillerinde denetlenen mantıksal öznedir, belirtme durumu dillerinde çoğunlukla sözdizimsel öznedir, (Bozşahin, 2004)] bu durum bizi bir ortak özelliğe daha götürmeğe engel değildir:

Denetlenen daima tümleş EÖnün öznesidir. Türkçede özne durumu yalındır (ana eylemin öznesi) ve denetlenen de bu durumdadır. Gürcücede ise üç özne durumu vardır ve üçü de denetlenebilmektedir.

Denetlenenin EÖnün öznesi olması denetlemenin yerel bir ilişki olduğunu ve sınırlarının olduğunu desteklemektedir. Her eylemin en az bir üyesi vardır ve bu üye öznedir (gösterici).

Denetleyen, bu yerel ilişkinin sınırından dolayı yalnızca bu ilk üyeyi görebilmekte ve dilbilgisel ortam da izin veriyorsa (tümleci EÖ ya da EÖ ise) denetleme gerçekleşmektedir. EÖnün öznenen başka bir üyesi daha varsa, bu üye denetleme ilişkisinden etkilenmemektedir, denetlenememektedir. Eğer

denetleme yerel bir ilişki olmasaydı denetlenen EÖnün ikinci ya da üçüncü üyesi de denetlenebilirdi. Aşağıda ikinci tümcede “yarış” üzerindeki durum, ana eylem *iste-* değil eylemsi olan *katıl-* tarafından yüklenmektedir. *iste-* yalnızca *katıl-*’ın ilk üyesi olan *özne*’yi (denetlenen Kaan’ı) görebilmektedir:

(53) a. Kaan *i* yarışa *i* katılmak istedi.

b.*Kaan yarış / yarış *i* katılmak istedi.

V. BÖLÜM

SONUÇ

Sözlüksel denetleme, BUD kuramının öne sürdüğü gibi, sözdizim ve anlambilim etkileşimini ve ayrılmazlığını ortaya çıkaran bir yapıdır. Denetleme eyleminin sözlüksel özellikleri ve denetlemenin gerçekleşmesi için gerekli dilbilgisel ortam bu etkileşimi göstermektedir. Eylemin sözlükçedeki konumu (anlamı, geçişliliği, üye yapısı, yankategorileyelediği tümleç türleri) ve eylemin türetimde birleştiği tümleç türü (EÖ ya da ÊÖ) eşgönderimi zorunlu kılmaktadır. Ancak eşgönderim denetlemeyi zorunlu kılmamaktadır.

Denetleme (denetlemenin gerçekleştiği dillerde) ortak özellikler sergilemektedir:

- i) *iste-* ve *başla-* eylemleri bu yapıyı içeren dillerde, çoğunlukla, denetleyebilme özelliğine sahip iki eylem olarak karşımıza çıkmaktadır.
- ii) Denetleme eyleminin denetleyebilme özelliği eylemin sözlükçedeki *kategorisinden (türünden)*dir.
- iii) Denetlenen tümleç bir *eylem* ya da *eylemsi öbeği*dir.
- iv) Denetlenen, denetlenen eylemin *öznesi*dir. Biçimbilimsel durumu söz konusu dilde mevcut olan özne durumlarıyla özdeşir.

Denetlemeye dair diller arası bu ortak özelliklerin yanında, dillere özgü farklı özellikler de vardır: Öncelikle, her dilde denetleme gerçekleşmemektedir (Rumence); dillerde denetleme eylemleri farklılık gösterebilmektedir (Türkçe-Gürcüce), bir dildeki denetleme eylemi, diğer bir dilde denetlemeye izin vermeyebilir, ya da özne ve nesne denetleme eylemleri farklılıklar gösterebilir. İşte bu yüzden denetleme sözlükçe kökenlidir, sözlükseldir.

Denetleme eylemi eylem / eylemsi öbeğinin yalnızca öznesini denetleyebildiğine göre sözlüksel denetleme bağımlı bir yapıdır ve yerel sınırları vardır. Denetlemede türler arası etkileşim sınırlıdır.

Bu çalışmada ele alınan dilleri değerlendirecek olursak,

Türkçede hem özne hem de nesne denetleme gerçekleşmekte, diğer dillere oranla fazla sayıda denetleme eylemi bulunmakta, denetlenen tümleş bir eylemsi öbeği içermektedir. Denetleyen denetleme eylemiyse, tümleş olan eylemsideki biçimbirim -mE değil -mEk'tir. Denetleyen, denetleme eyleminden türemiş bir adsa, tümleş olan adsıdır ve -mE içermektedir. Sözdizimsel özne denetlenmekte, YAL durumu içermektedir.

Gürcücede özne denetleme gerçekleşmekte, diğer dillere oranla az sayıda denetleme eylemi bulunmakta, denetlenen tümleş bir eylem öbeği içermektedir. Sözdizimsel özne denetlenmekte, YAL, YÖN, KLC durumlarını içermektedir. YAL ve KLC taşıyan hem mantıksal hem sözdizimsel özne, YÖN durumunu taşıyan ise mantıksal nesne (deneyimci) ancak sözdizimsel öznedir. Denetlenen eylem kök durumdadır ve bu halde durum belirleyicisi alabilir.

Rumencede sözlüksel denetleme gerçekleşmemektedir. Denetlemede gerekli dilbilgisel ortam yerine uyum içeren, sınırlı tümleçler belirlemektedir.

Uyum içeren bir yapı denetlemeye engeldir, çünkü uyum eylemin kime ait olduğunu gösteren, diğer bir deyişle eylemi anlamsal ve biçimbilimsel olarak sınırlayan bir ulamdır. Anlamsal ve biçimbilimsel olarak sınırlanmış bir yapı, denetleyen üye ve eylem tarafından yeniden sınırlanamaz. Çünkü ne böyle bir sınırlamaya gereksinim vardır ne de sözdizimsel ortam buna izin vermektedir.

Bu açıdan *uyum* ve *durum* birbirinden tamamen ayrılır: Durum denetlemeye engel oluşturmaz. Denetlenen eylem /eylemsi durum içerebilir (Türkçe ve Gürcücede olduğu gibi). Bunun da sebebi durumun sınırlayıcı değil, eylem ve üyeler arası ilişkileri yansıtan bir ulam olmasıdır. Gürcücede kök eylem üzerine durum gelebilmesi de, durum belirleyicilerinin ad ve adlaşmış kategorilere eklenebilme şeklinde bir zorunluluğunun olmadığını, yalnızca üyeler arası ilişkileri gösterdiğini desteklemektedir.

Denetleme yapısı, BUD kuramını, sözdizim-anlambilim etkileşimi açısından desteklerken, kuramın öne sürdüğü gibi, diller arası farklılıkların temelde *sözlükçeden* kaynaklandığını da açığa çıkarmaktadır. Bir eylem bir dilde denetleme eylemiyken, diğer dilde denetlemeye izin vermiyorsa, ya da farklı tümleçlerle birleşiyorsa, bu bize eylemlerin ait oldukları dillerde hem diğer dillerinkine benzer hem de farklı türden üye yapılarına ve tümleç türlerine sahip olduğunu göstermektedir.

Özetle, diller arasında eylem tümleçleri arasındaki bu farklılık, dillerin sözlükçelerindeki farklı kategorilerdendir. Farklı ve esnek sözdizimler yerine söz konusu olan farklı sözlükçelerdir. Denetlemedeki ortak yönlerse bir evrenselden ileri gelmektedir: sözdizimsel tür ve anlambilimsel türün açık bileşimi, ayrılmazlığı, etkileşimi ve bu etkileşimin sınırlı olasılıklara izin vermesi.

ÖZET

SÖZDİZİM – ANLAMBİLİM ETKİLEŞİMİ OLARAK
SÖZLÜKSEL DİLBİLGİSİNDE
DENETLEME

KUNDURACI, Aysun

Yüksek Lisans, Dilbilim Bölümü

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Cem BOZŞAHİN

Mayıs 2008, 80 sayfa

Anahtar Kelimeler: Denetleme (kontrol), sözdizim-anlambilim, sözlükçe, durum, eylemsi

Bu tez, Türkçede denetleme (kontrol) yapısını betimlemekte, yapının Türkçe ve Gürcücede ne tür bir tümleş içerdüğünü (denetlenen eylem(si) öbeği), neden bu tür bir tümlecin gerekli olduğunu, denetleme yapısının özneyle ve durum ulamıyla olan etkileşimini ve bu etkileşimin sebebini, denetlemenin görüldüğü dillerde, denetleme yapısındaki ortak özellikleri araştırmaktadır. Çalışma, konuya Birleşik Ulamsal Dilbilgisi (CCG) kuramı açısından bir açıklama getirmekte ve denetlemenin, kuramın öne sürdüğü gibi, sözdizim-anlambilim etkileşimini desteklediğini göstermektedir. Çalışmada ele alınan başlıca denetleme türü “sözlüksel denetleme”dir. Denetleme, denetleme eyleminin anlamından, türünden ve her dilde olmayışından dolayı sözlüksel; denetlenen tümlecin türünden dolayı bağımlı; yerel sınırları olan bir yapıdır. Denetleme eyleminin sözlüksel türü, denetlenen tümleş türü ve denetlenenin dilbilgisel ilişkisi (özne), bu yapının görüldüğü dillerde ortak özelliklerdir. Türkçede denetleyen üye yalın, belirtme, yönelme ve tamlayan durumu alabilir; denetlenen ise sözdizimsel öznedir ve yalın durumdadır. Gürcücede denetlenen üye yine

sözdizimsel öznedir; yalın, yönelme ve kılıcı durumda olabilir. Çalışmaya dahil edilen bir başka dil de, sözlüksel denetlemenin gerçekleşmediği bir dil olan Rumencedir.

ABSTRACT

CONTROL

AS A SYNTAX-SEMANTICS INTERACTION
IN LEXICAL GRAMMAR

KUNDURACI, Aysun

M.A., Department of Linguistics

Supervisor : Assoc. Prof. Dr. Cem BOZŞAHİN

May 2008, 80 pages

Keywords: Control, syntax-semantics, lexicon, case, infinitive

This dissertation describes the control structure in Turkish, investigates the type of controlled complement (the infinitival phrase) in Turkish and Georgian and the reason why a certain kind of complement is necessary; the interaction of control structure with subject and case; and the common properties of control among languages. It explains the structure following CCG (Combinatory Categorical Grammar) and points to the syntax-semantics interaction in control. The main type that is analysed throughout the study is “lexical control” which is constructed via lexically specified control verbs. Control is a lexical property because of a specified type and its meaning : control verb and because it does not occur in every language; and it is bounded because of another specified type : controlled phrase. These two lead a local relation, which is restricted and cannot be passed over. The lexical type of the control verb, type of controlled phrase and the grammatical relation of the controllee are the common properties of control structure among languages allowing control. The

case of Turkish controller can be nominative, accusative, dative and genitive as well; while the case of Turkish controllee, which is the syntactic subject, is nominative. With regard to Georgian, case of the controllee is nominative, ergative and dative, which is the syntactic subject, too. Rumanian, a language without lexical control, is also included in the study.

KAYNAKÇA

Aydın, Özgür. (2004), **Türkçe Zarf Tümceciklerinde Özne Konumu** (The Subject Position in The Adverbial Clauses), Dil Dergisi 124, 7-17.

Borer, Hagit. (1989), **Anaphoric AGR**, The null subject parameter, ed. Osvaldo Jaeggli & Kenneth Safir, 69–109. Dordrecht: Kluwer.

Bozşahin, Cem. (2000), **Directionality and The Lexicon: Evidence from Gapping**, ODTÜ.

Bozşahin, Cem. ve Mark Steedman. (2003), **Control, Grammatical Relations and Argument Structure: Towards A Parameterized Theory of The Lexicon for CCG, CSS**, Paris.

Bozşahin, Cem. (2004), **On The Turkish Controllee**, 12. ICTL, İzmir, Türkiye.

Carnie, Andrew. (2002), **Syntax, A Generative Introduction**, Blackwell Publishing, UK.

Chomsky, Noam. & Lasnik, Howard.(1993), **The theory of principles and parameters**. In: Jacobs, J., von Stechow, A., Sternefeld, W., Vennemann, T. (Eds.), *Syntax: An International Handbook of Contemporary Research*. Mouton de Gruyter, Berlin, pp. 506-70, Reprinted in Chomsky, N. 1995. **The Minimalist Program**, MIT Press, Cambridge, Mass.

Cojocaru, Dana. (2003), **Romanian Grammar**, SEELRC.

Culicover, W. Peter ve Ray Jackendoff. (2006), **Turn over Control to The Semantics**, Syntax 9: 2, 131-152.

George, L. ve Jacklin Kornfilt. (1981), **Finiteness and Boundedness in Turkish**, Binding and Filtering, F. Heny (ed.); London: Croom Helm, Cambridge, MA: MIT Press; 105-127.

Gurevich, Olga. (2005), **Computing Non-Concatenative Morphology: The Case of Georgian**, The Conference on Lesser Used Languages and Computer Linguistics, Berkeley.

Haegeman, Liliane. (1991), **Introduction to Government & Binding Theory**. Oxford: Blackwell.

Haig, Geoffrey. ve Szymon Slodowicz. (2004), **Control in Turkish Non-Finite Complements**, In Proc of 12th ICTL, İzmir, Türkiye.

Hornstein, Norbert. (1999), **Movement and Control**, Linguistic Inquiry 30: 69-96.

Landau, Idan. (1999), **Elements of Control**, PhD, Dissertation, MIT Press, Cambridge.

Landau, Idan. (2003), **Obligatory Control Can't Be Raising - Introduction to Syntax**, 24. 951. MIT.

Oded, İlknur. (2006), **Control in Turkish**, Boğaziçi Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi.

Özsoy, A. Sumru. (1988), **On Complementation in Turkish: Possessed Impersonal Infinitives**, Studies on Turkish Linguistics, 299-311, ODTÜ.

Polinsky, Maria. ve Eric Potsdam. (2006), **Expanding The Scope of Control and Raising**, Syntax.

Rivero, Luisa ve Dana Geber. (2004), **Raising in Romanian: Move and Agree**, Linguistic Symposium on Romance Languages (LSRL) 34. Salt Lake City, Utah.

Slodowicz, Szymon. (2007), **Complement Control in Turkish**, Christian Albrechts Universitat Kiel, Berlin.

Steedman, Mark. (2000), **The Syntactic Process**, Cambridge, MA: MIT Press.

Steedman, Mark. ve Jason Baldrige. (2007), **Combinatory Categorical Grammar**, (Draft 5.0, April 19).

Thuleen, Nancy. **The Verbal Syntax and Ergativity of Georgian**, nthuleen.com.

Tuite, Kevin. (1987), **Indirect Transitives in Georgian**, Revised version of paper published in BLS 13 (1987), 296-309.

Underhill, Robert. (1987), **Turkish Grammar**, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London.

Uzun, Nadir, Engin. (2000), **Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe**, İstanbul: Multilingual Yayınları.

Uzun, Nadir, Engin. (2004), **Dünya Dillerinden Örnekleriyle Dilbilgisinin Temel Kavramları, Türkçe Üzerine Tartışmalar**, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 39, İstanbul.

Vardar, Berke. (2002), **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, İstanbul.

Ergative-Absolute Language, http://en.wikipedia.org/wiki/Ergative-absolute_language.

ÖZET

SÖZDİZİM – ANLAMBİLİM ETKİLEŞİMİ OLARAK
SÖZLÜKSEL DİLBİLGİSİNDE
DENETLEME

KUNDURACI, Aysun

Yüksek Lisans, Dilbilim Bölümü

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Cem BOZŞAHİN

Mayıs 2008, 80 sayfa

Anahtar Kelimeler: Denetleme (kontrol), sözdizim-anlambilim, sözlükçe, durum, eylemsi

Bu tez, Türkçede denetleme (kontrol) yapısını betimlemekte, yapının Türkçe ve Gürcücede ne tür bir tümleç içerdiğini (denetlenen eylem(si) öbeği), neden bu tür bir tümlecin gerekli olduğunu, denetleme yapısının özneyle ve durum ulamıyla olan etkileşimini ve bu etkileşimin sebebini, denetlemenin görüldüğü dillerde, denetleme yapısındaki ortak özellikleri araştırmaktadır. Çalışma, konuya Birleşik Ulamsal Dilbilgisi (CCG) kuramı açısından bir açıklama getirmekte ve denetlemenin, kuramın öne sürdüğü gibi, sözdizim-anlambilim etkileşimini desteklediğini göstermektedir. Çalışmada ele alınan başlıca denetleme türü “sözlüksel denetleme”dir. Denetleme, denetleme eyleminin anlamından, türünden ve her dilde olmayışından dolayı sözlüksel; denetlenen tümlecin türünden dolayı bağımlı; yerel sınırları olan bir yapıdır. Denetleme eyleminin sözlüksel türü, denetlenen tümleç türü ve denetlenenin dilbilgisel ilişkisi (özne), bu yapının görüldüğü dillerde ortak özelliklerdir. Türkçede denetleyen üye yalın, belirtme, yönelme ve tamlayan durumu alabilir; denetlenen ise sözdizimsel öznedir ve yalın durumdadır. Gürcücede denetlenen üye yine

sözdizimsel öznedir; yalın, yönelme ve kılıcı durumda olabilir. Çalışmaya dahil edilen bir başka dil de, sözlüksel denetlemenin gerçekleşmediği bir dil olan Rumencedir.

ABSTRACT

CONTROL

AS A SYNTAX-SEMANTICS INTERACTION
IN LEXICAL GRAMMAR

KUNDURACI, Aysun

M.A., Department of Linguistics

Supervisor : Assoc. Prof. Dr. Cem BOZŞAHİN

May 2008, 80 pages

Keywords: Control, syntax-semantics, lexicon, case, infinitive

This dissertation describes the control structure in Turkish, investigates the type of controlled complement (the infinitival phrase) in Turkish and Georgian and the reason why a certain kind of complement is necessary; the interaction of control structure with subject and case; and the common properties of control among languages. It explains the structure following CCG (Combinatory Categorical Grammar) and points to the syntax-semantics interaction in control. The main type that is analysed throughout the study is “lexical control” which is constructed via lexically specified control verbs. Control is a lexical property because of a specified type and its meaning : control verb and because it does not occur in every language; and it is bounded because of another specified type : controlled phrase. These two lead a local relation, which is restricted and cannot be passed over. The lexical type of the control verb, type of controlled phrase and the grammatical relation of the controllee are the common properties of control structure among languages allowing control. The

case of Turkish controller can be nominative, accusative, dative and genitive as well; while the case of Turkish controllee, which is the syntactic subject, is nominative. With regard to Georgian, case of the controllee is nominative, ergative and dative, which is the syntactic subject, too. Rumanian, a language without lexical control, is also included in the study.